

Jean-Pierre Vernant – Pierre Vidal-Naquet

ΜΥΘΟΣ ΚΑΙ ΤΡΑΓΩΔΙΑ
ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ

Τόμος Β΄

Μετάφραση
Αριάδνη Τάττη

Ι. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΣ

Ἀθήνα 1991
Τίτλος πρωτοτύπου:
Jean-Pierre Vernant, *Mythe et tragédie en Grèce ancienne*
Éditions La Découverte, Paris, 1985

Θεώρηση μετάφρασης: Στέλλα Γεωργούδη

© «ΔΑΙΔΑΛΟΣ» - Ι. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΣ Α.Ε.
Ἀρσάκη 6, Ἀθήνα 105 64, Τηλ. 3247791, 3233271

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ Β' ΤΟΜΟΥ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	9
J.-P. VERNANT	
Ὁ θεός τῆς τραγικῆς φαντασίωσης	23
J.-P. VERNANT - FR. FRONTISI-DUCROUX	
Μορφές τοῦ προσώπου στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα	33
J.-P. VERNANT	
- Ὁ κουτσός τύραννος. Ἀπὸ τὸν Οἰδίποδα στὸν Περίανδρο.	57
- Ὑστερόγραφο	86
- Τὸ τραγικὸ ὑποκείμενο. Ἱστορικότητα καὶ δῖστορικότητα.	97
P. VIDAL-NAQUET	
- Ὁ Αἰσχύλος. Τὸ παρελθὸν καὶ τὸ παρὸν.	111
- Οἱ ἀσπίδες τῶν Ἡρώων.	141
- Ὁ Οἰδίπους στὴν Ἀθήνα.	181
- Ὁ Οἰδίπους ἀνάμεσα σὲ δύο πόλεις. Δοκίμιο πάνω στὸν <i>Οἰδίποδα</i> <i>ἐπὶ Κολωνῶν.</i>	211
- Ὁ Οἰδίπους στὴ Βιτσέντζα καὶ στὸ Παρίσι.	255
J.-P. VERNANT	
Ὁ προσωπιδοφόρος Διόνυσος τῶν <i>Βακχῶν.</i>	283
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	325
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ	326
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΕΝΝΟΙΩΝ	334

Ο ΟΙΔΙΠΟΥΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ*

Ὁ ποιητής καί ἡ πόλις

«Ἀξιομακάριστε Σοφοκλή! Ἄνθρωπος εὐτυχισμένος καί προικισμένος, πέθανε μετά ἀπό μακροχρόνιο βίο. Ἐγράψε πολλές καί ωραίες τραγωδίες καί εἶχε αἴσιο τέλος, χωρίς ποτέ νά τοῦ συμβεῖ κάποιο κακό». Μέ αὐτά τά λόγια ὁ κωμικός ποιητής Φρύνιχος χαιρετίζει, στό ἔργο του *Μοῦσαι* (405 π.Χ.)¹, τόν Σοφοκλή, πού εἶχε πεθάνει πρόσφατα (406 π.Χ.), ἑνενήντα περίπου χρονῶν. Εἶναι σαφές ἐδῶ ὁ ὑπαινιγμός τοῦ Φρυνίχου στήν ἀρχή τῶν *Τραχινιῶν*: «Εἶναι ἕνας λόγος πού γυρνᾶ στόν κόσμο ἀπ' τά παλιά τά χρόνια: πῶς δέν εἶναι νά ξέρης γιά κανένα, πρὶν πεθάνει ἂν τοῦ ἦταν ἢ καλή ἢ κακή ἢ ζωή του» (στ. 1-3, μτφρ. Ι.Ν. Γρυπάρη), καθῶς καί στό τέλος τοῦ *Οἰδίποδος Τυράννου*: «Θνητό ἄς μὴ μακαρίζουμε κανένα, πρὶν νά φτάσει στήν ὕστερη ὥρα τῆς ζωῆς δίχως καημούς καί πόνους» (στ. 1529-30, μτφρ. Φ. Πολίτη). Ἡ ζωὴ τοῦ Σοφοκλή ὑπῆρξε λοιπόν τό ἐντελῶς ἀντίθετο μιᾶς τραγωδίας. Ἦταν ἐπίσης μιᾶ ζωὴ μέ ἰδιαίτερο δημόσιο καί πολιτικό χαρακτήρα, καί στό σημεῖο αὐτό ὁ Σοφοκλῆς διαφέρει τόσο ἀπό τόν Αἰσχύλο –τόν ἀπλό αὐτόν πολίτη πού πολέμησε στόν Μαραθῶνα, χωρίς ὁμως νά ἔχει ἀναλάβει ποτέ κάποιο ἀξίωμα– ὅσο καί ἀπό τόν Εὐριπίδη, αὐτόν τόν «ιδιώτη» πού πέθανε λίγο πρὶν ἀπό τόν Σοφοκλή, στήν αὐλή τοῦ βασιλιά τῆς Μακεδονίας ἸΑρχε-

* Πρόλογος στό βιβλίο *Sophocle, Tragédies*, μετ. Paul Mazon, ἐκδ. Gallimard, Παρίσι, 1973, σελ. 9-37.

1. Φρύνιχος, *Μοῦσαι*, ἀπ. 31 Kock.

λάου. Ὁ Σοφοκλῆς ἔζησε τό μεγαλειό τῶν Ἀθηναίων, καί πέθανε δύο χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν κατάρρευση τοῦ 404 π.Χ. Γεννήθηκε τό 496 ἢ τό 495 π.Χ., δώδεκα χρόνια μετὰ ἀπὸ τὶς μεταρρυθμίσεις τοῦ Κλεισθένη (508 π.Χ.) πού χάραξαν τὰ πλαίσια τῆς μελλοντικῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας. Ἦταν γιός ἐνός πλούσιου Ἀθηναίου, τοῦ Σοφίλου, πού εἶχε δούλους, σιδηρουργούς καί ξυλουργούς. Καταγόταν ἀπὸ τὸν δῆμο τοῦ Κολωνοῦ, πού βρισκόταν στὰ ὄρια τῆς πόλης καί τῶν ἀγρῶν, δῆμο τὸν ὁποῖο καί περιγράφει στό τελευταῖο τοῦ ἔργο. Ὡς τραγικός ποιητής, ὁ Σοφοκλῆς ἀρνεῖται νά παίξει ὁ ἴδιος στὰ ἔργα του ἔξαιτίας τῆς ἀδύναμης φωνῆς του. Ὡς σύζυγος μιᾶς Ἀθηναίας καί ἔραστής μιᾶς Σικωνίας, εἶχε κάποια οἰκογενειακά προβλήματα. Ὁ νόμιμος μάλιστα γιός του, ὁ Ἰοφῶν, πού ἦταν καί ὁ ἴδιος τραγικός ποιητής, τὸν κατηγοροῦσε ὅτι εὐνόησε τὸν νόθο ἐγγονό του, τὸν ποιητὴ Σοφοκλῆ τὸν Νεώτερο, ἀλλὰ εἶναι ἀμφίβολο ἂν τὸν κατήγγειλαν τὰ παιδιὰ του γιὰ γεροντικὴ ἄνοια, ὅπως διατείνεται ἓνας ἀνάθυμος βιογράφος του. Ἡ ἐπιτυχία του στοὺς δραματικούς ἀγῶνες ἦταν ἄνευ προηγουμένου. Βραβεύθηκε ὀγδόντα φορές καί ποτέ δέν κατατάχθηκε στὴν τρίτη θέση, ἐνῶ ὁ Αἰσχύλος νίκησε μόνον δεκατρεῖς φορές καί ὁ Εὐριπίδης μονάχα πέντε – ἢ πέμπτη, μάλιστα, νίκη ἦταν μεταθανάτια. Ὁ Σοφοκλῆς ὑπῆρξε ἑλληνοταμίας –δηλαδὴ διαχειριστῆς τοῦ ἀθηναϊκοῦ ταμείου πού εἰσέπραττε τὶς συνεισφορές τῶν «συμμάχων»– τό 443 π.Χ., καθὼς καί στρατηγός τό 440 π.Χ., στό πλευρό τοῦ φίλου του Περικλῆ, μέ τὸν ὁποῖο παίρνει μέρος καί στὸν Σαμιακό πόλεμο (441-439 π.Χ.). Μερικὰ χρόνια ἀργότερα εἶναι καί πάλι στρατηγός, δίπλα στὸν «μετριοπαθῆ» Νικία. Μετὰ τὴν καταστροφή τῆς Σικελίας (413 π.Χ.) καί τὴν πραξικοπηματικὴ ἐνέργεια πού κατέληξε στό ἐφήμερο ὀλιγαρχικό καθεστῶς τοῦ 411 π.Χ., ὁ Σοφοκλῆς γίνεται ἓνας ἀπὸ τοὺς δέκα *προβούλους* (οἱ ὁποῖοι ἐξέταζαν τὶς προτάσεις ἢ τὰ σχέδια τῶν νόμων καί τῶν ψηφισμάτων). Ἡ μακρόχρονη αὐτὴ πολιτικὴ καριέρα (πού τὴν εὐνόησαν πιθανόν οἱ ἐπιτυχίες του ὡς τραγικοῦ ποιητῆ), τό γεγονός ὅτι ἀνέλαβε ὄλα αὐτὰ τὰ ἀξιώματα, τὰ ὁποῖα ἦταν αἰρετὰ καί ὄχι κληρωτὰ, δέν βοήθησαν τελικὰ τὸν Σοφοκλῆ νά γίνῃ ἓνας τεχνικός τῶν πολιτικῶν πραγμάτων. Ὅπως δηλώνει ἓνας σύγχρονός του, ὁ Ἴων ὁ Χίος, στὸν τομέα αὐτόν, «ὁ Σοφοκλῆς δέν ὑπῆρξε οὔτε ἐπινοητικός, οὔτε δραστήριος, ἀλλὰ ἐνήργησε ὡς ἓνας ἀπὸ τοὺς

«χρηστούς» Ἀθηναίους². Ἦταν, λοιπόν, «χρηστός» ἄνθρωπος, δηλαδὴ πλούσιος, θὰ λέγαμε, καί –θὰ μπορούσαμε νά προσθέσουμε– κομπορμιστής. Ὄντας εὐσεβῆς, μέλος ἐνός συλλόγου πού εἶχε ὡς σκοπὸ τὴ λατρεία ἐνός ἥρωα-ιατροῦ, τοῦ Ἀμύνου (τοῦ Βοηθοῦ), ὁ Σοφοκλῆς «δέχεται» νά κρατήσῃ στό σπίτι του, τό 421 π.Χ., τὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀσκληπιοῦ πού εἶχαν μεταφέρει οἱ Ἀθηναῖοι ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρο. Μετὰ τὸν θάνατό του, τοῦ ἀπένευμαν τὴ μεγαλύτερη τιμὴ: τὸν ἡρωοποίησαν. Ἐγινε, ἔτσι, ὁ ἥρωας *Δεξιῶν*. Λένε ὅτι οἱ πολιορκητές τῶν Ἀθηναίων παραμέρισαν γιὰ ν' ἀφήσουν νά περάσῃ ἡ νεκρικὴ πομπὴ τοῦ Σοφοκλῆ.

Ἡ *Ὁρέστεια* τοῦ Αἰσχύλου (458 π.Χ.) μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὡς μαρτυρία γιὰ τὶς δημοκρατικὲς μεταρρυθμίσεις τοῦ Ἐφιάλτη, τοῦ ὁποῦοι συνεργάτης καί διάδοχος ἦταν ὁ Περικλῆς. Δέν χρειάζεται δὲ νά ὑπενθυμίσουμε ὅτι ἡ τραγωδία *Πέρσαι* (472 π.Χ.) εἶναι ἡ πιὸ ἄμεση «πηγὴ» πού διαθέτουμε σχετικὰ μέ τὴ νίκη στὴ ναυμαχία τῆς Σαλαμίνας (480 π.Χ.). Μέσα ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Εὐριπίδη (ἀπὸ τό ὁποῖο ἔχουν διασωθεῖ δεκαεπτὰ δράματα), μπορεῖ κανεὶς ν' ἀνασυστήσῃ, μέ θεμιτό τρόπο, ὄλη τὴν ἱστορία τῶν Ἀθηναίων τοῦ 5ου αἰῶνα π.Χ.³ Ὅσο ὁμως καί ἂν φαίνεται παράδοξο, πρέπει νά παραδεχθεῖ κανεὶς ὅτι τό ἔργο τοῦ μόνου ἀπὸ τοὺς τρεῖς τραγικούς, πού πῆρε μέρος στὰ πιὸ ὑψηλὰ ἀξιώματα τῆς πολιτικῆς ζωῆς τῶν Ἀθηναίων, δέν μπορεῖ νά ἐρμηνευθεῖ σύμφωνα μέ τὴν ἀκολουθία τῶν γεγονότων.

Οἱ ὑπαινιγμοὶ στὴν «ἐπικαιρότητα» εἶναι σπάνιοι, καί ἡ ἐρμηνεία δύσκολη καί συζητησίμη. Δέν φωτίζουν οὔτε τὰ τραγικὰ ἔργα, οὔτε τὴν ἴδια τὴν ἐπικαιρότητα. Τό γεγονός ὅτι ὁ Σοφοκλῆς ἦταν πατριώτης καί ἀγαποῦσε τὸν δῆμο του, τὸν Κολωνό, δέν μᾶς μαθαίνει καί πολλὰ πράγματα. Στὸν *Αἴαντα*, ἡ Τέκμησσα θρηνεῖ γιὰ τὴν τύχη τῶν νόθων. Θὰ πρέπει, ἄραγε, νά διακρίνουμε ἐδῶ κάποιον ὑπαινιγμὸ στὸν νόμο τοῦ 451 π.Χ. πού ὀριζε ὡς πολῖτες ἐκεῖνους μόνου πού κατάγονταν ἀπὸ Ἀθηναῖο καί Ἀθηναία μητέρα⁴; Ὁ Σοφοκλῆς ὑ-

2. Στὸν Ἀθήναιο, XIII, 604 d.

3. Βλ. R. Goossens, *Euripide et Athènes*, Βρυξέλλες, 1960.

4. Τὴν ἀποψη αὐτὴ ὑποστήριξε ὁ F. Robert, «Sophocle, Périclès, Hérodote et la date d'*Ajax*», *RPh*, 38, 1964, σελ. 213-227.

πέστη μάλιστα τις συνέπειες αυτού του νόμου, μέσα στην οικογένειά του, αλλά τό ίδιο έπαθε και ό Περικλής, πού ήταν και ό εισηγητής του νόμου. Ό συσχετισμός όμως αυτός δέν μπορεί ούτε νά διαφωτίσει, αλλά ούτε και νά χρονολογήσει τήν τραγωδία *Αίας*. Ή έπιδημία, ό «λοιμός» πού περιγράφεται στην άρχή του *Οιδίποδος Τυράννου* μπορεί νά έχει κάποια σχέση μέ τόν λοιμό τών 'Αθηνών, τό 430 π.Χ., αλλά μπορεί και νά έχει ως πηγή έμπνευσης τήν πρώτη τραγωδία τής *Ιλιάδος*. Τίποτε, ή σχεδόν τίποτε άπ' όλες τις αθηναϊκές περιπέτειες του 5ου αιώνα δέν άντανακλάται άμεσα στο έργο του Σοφοκλή: ούτε οι περσικοί πόλεμοι, ούτε ή ήγεμονία τών 'Αθηνών, ούτε ό πελοποννησιακός πόλεμος. Παρ' όλα αυτά, ύπάρχει ένας δεσμός ανάμεσα στις τραγωδίες του Σοφοκλή και τήν πολιτική τών 'Αθηνών, αλλά τοποθετείται σέ πολύ διαφορετικό επίπεδο. Είναι έπίσης άνώφελο νά προσπαθήσει κανείς ν' άπομονώσει τή σκέψη του Σοφοκλή άπό τό έργο του. Δέν ύπάρχει «ήμερολόγιο» του *Οιδίποδος Τυράννου*. Μπορούμε, βέβαια, νά συσχετίσουμε κάποιες στιγμές μιάς τραγωδίας μέ άποσπάσματα του 'Ηρακλείτου ή του Προδικού, αλλά ό Σοφοκλής δέν διαθέτει, όπως φαίνεται νά έχει καμιά φορά ό Εύριπίδης, κάποιον διερμηνέα τής σκέψης του. Τήν πολιτική και τή φιλοσοφία του, τις βρίσκουμε μόνο μέσα στις τραγωδίες του, και αυτό είναι ήδη πολύ.

Άπό τό τεράστιο έργο του —έκατόν είκοσι τρία έργα σύμφωνα με έναν βυζαντινό λεξικογράφο— σώζονται έπτά τραγωδίες, άποτελέσμα έπιλογής κάποιας Σχολής τής έποχής τών 'Αντωνίνων. Οι πάπυροι πού βρέθηκαν στην Αίγυπτο δείχνουν ότι αυτές οι έπτά τραγωδίες διαβάζονταν πράγματι περισσότερο άπό τις άλλες. Άπό πάπυρους έχουν έπίσης διασωθεί μεγάλα άποσπάσματα ενός «σατυρικού δράματος», μέ τόν τίτλο *Ίχνευται*⁵. Άλλα άποσπάσματα έχουν γίνει γνωστά είτε άπό παραθέματα άρχαίων συγγραφέων, είτε άπό πάπυρους. Δέν είναι καθόλου άπίθανο νά βρεθεί, κάποια μέρα, στην Αίγυπτο ένα όλόκληρο δράμα. Ό Σοφοκλής όμως δέν ήταν τόσο

5. Οι τραγωδίες παριστάνονταν κατά τριλογίες (σύνολο τριών τραγωδιών), τις όποιες συμπλήρωνε ένα σατυρικό δράμα, μέ χορό πού τόν άποτελούσαν ήθοποιοί μεταμφιεσμένοι σέ σατύρους. Δέν έχει διασωθεί καμιά τριλογία του Σοφοκλή. Μιά τριλογία και ένα σατυρικό δράμα άπαρτίζουν μία τετραλογία.

δημοφιλής στην έλληνιστική και ρωμαϊκή έποχή, όσο ό Μένανδρος ή ακόμη ό Εύριπίδης. Άπό τά δράματα του Σοφοκλή, δύο μονάχα χρονολογούνται μέ άκρίβεια: ό *Οιδίπους επί Κολωνώ*, τό τελευταίο του έργο, πού τό άνέβασε ό έγγονός του Σοφοκλής ό Νεώτερος τό 401 π.Χ., μετά δηλαδή τόν θάνατο του τραγικού ποιητή (406 π.Χ.), και ό *Φιλοκτήτης*, πού πρωτοπαίχθηκε τό 409 π.Χ. Για τήν παράσταση τής *Αντιγόνης*, ξέρουμε ότι έγινε πριν εκλεγεί ό Σοφοκλής στρατηγός.

Οι τραγωδίες *Τραχίνια* και *Αίας* χρονολογούνται γενικά —παίρνοντας ως βάση συζητήσιμα κριτήρια— γύρω στά 450-440 π.Χ., ενώ ό *Οιδίπους Τύραννος* και ή *Ηλέκτρα*, γύρω στά 430-420 π.Χ. Πράγμα πού σημαίνει ότι δέν ξέρουμε τίποτε για τό ξεκίνημα του Σοφοκλή, του όποιου ή πρώτη νίκη τοποθετείται τό 468 π.Χ. Και ούτε μπορούμε νά πούμε άν άληθεύει ή μαρτυρία του ίδιου του Σοφοκλή, τήν όποία άναφέρει ό Πλούταρχος⁶, ότι δηλαδή είχε τρία ύφη, τρείς διαφορετικούς «τρόπους» — όπως και ό Μπετόβεν.

Ό μύθος, ό ήρωας, ή πόλη

Σύμφωνα μέ τήν έντυπωσιακή διατύπωση του Walter Nestle, ή τραγωδία γεννιέται όταν αρχίζει κανείς νά κοιτάζει τόν μύθο μέ τά μάτια του πολίτη. Ό τραγικός ποιητής άντλεί, πράγματι, τό ύλικό του άπό τόν τεράστιο θησαυρό τών ήρωικών μύθων, τούς όποιους διαμόρφωσαν ό Όμηρος και οι άλλοι ποιητές τών έπικών κύκλων, και τούς άναπαρέστησαν οι 'Αθηναίοι ζωγράφοι πάνω στά άγγεία. Όλοι οι τραγικοί ήρωες προέρχονται άπό αυτόν τόν θησαυρό, και μπορεί νά πει κανείς ότι, όταν ό νεαρός 'Αγάθων, σύγχρονος του Εύριπίδη, πού ένσαρκώνει τήν Τραγωδία στο *Συμπόσιον* του Πλάτωνα, έγραψε για πρώτη φορά μία τραγωδία μέ πρόσωπα δικής του έπινόησης, αυτό σήμαινε και τόν θάνατο τής κλασικής τραγωδίας, πράγμα βέβαια που δέν τήν έμποδίζει νά ύφίσταται ως λογοτεχνικό είδος. Ή τραγωδία δέν έχει άλλη καταγωγή άπό τήν ίδια τήν τραγωδία. Δέν μπορεί νά εξηγηθεί μέ όρους «καταγωγής» τό γεγονός ότι ό

6. Πλούταρχου, *Πώς άν τις αισθοίτο έαυτού προκόπτοντος επ' άρετή*, 7. 'Ηθικά, 79 d.

πρωταγωνιστής ξεπροβάλλει από τον χορό, που άδει τον «διθύραμβο» προς τιμήν του Διονύσου, ή τό ότι προστίθεται στη συνέχεια ό δευτεραγωνιστής (μέ τον Αίσχύλο) και κατόπιν ό τριταγωνιστής (μέ τον Σοφοκλή), κατά την αντιπαράθεση του ήρωα και του χοροδ. Καί δέν μπορεί νά εξηγήσει κανείς τίποτε μέ τό νά λέει ότι ή «τραγωδία» σημαίνει ίσως: τραγούδι κατά τή θυσία του τράγου («τράγων φδή»). Στην τραγωδία, δέν πεθαίνουν οί τράγοι, αλλά οί άνθρωποι, και άν υπάρχει κάποια θυσία, πρόκειται για θυσία μέ ξεστρατισμένο τό νόημά της.

Ό Ήρόδοτος διηγείται πάντως ένα περιστατικό, αρκετά διαφωτιστικό (V, 67). Τόν 6ο αιώνα π.Χ., ό τύραννος της Σικυώνος Κλεισθένης, παππούς του Αθηναίου μεταρρυθμιστή, κατήργησε, όπως φαίνεται, τή λατρεία του άργείου ήρωα Αδράστου και μετέφερε τους τραγικούς χορούς, που γίνονταν προς τιμήν του, στη λαϊκή λατρεία του Διονύσου. Ό Αδραστος ήταν ένας από τους ήρωες του μύθου των *Επτά επί Θήβας*, έναν μύθο που χρησιμοποίησε ό Αίσχύλος στην όμώνυμη τραγωδία του. Ό ήρωας, ως θρησκευτική κατηγορία, είναι ένα δημιούργημα της πόλης, τό όποιο δέν φαίνεται νά είναι άρχαιότερο από τον 8ο π.Χ. αιώνα. Όπως μάς βεβαιώνει ή άρχαιολογική έρευνα, ή λατρεία ενός ήρωα μπορεί νά γεννηθεί από τή στιγμή που ένας βασιλικός τάφος περιβάλλεται και από άλλους τάφους, πιό λιτούς, όπως διαπιστώθηκε στην Ερέτρια της Εύβοιας, στό τέλος του 8ου αιώνα και στις άρχές του 7ου. Οί ήρωες «στρατολογούνται», θά λέγαμε, λίγο-πολύ από παντού, μέ έτερόκλητο τρόπο, και μπορεί νά είναι ξεπεσμένοι θεοί ή προβιβασμένοι βασιλιάδες. Τό σημαντικό στοιχείο που πρέπει νά έπισημανθεί είναι ότι ή λατρεία τους συνδέεται μέ τον τάφο τους, και ότι αυτός ό τάφος βρίσκεται σέ συμβολικούς για τήν πόλη χώρους: λόγου χάρι στην αγορά, στις πύλες ή στά σύνορα της πόλης. Έτσι, ό «χθόνιος» ήρωας (συνδεδεμένος μέ τή γή) αντιτάσσεται στον «ουράνιο» θεό. Αλλά, στην πόλη του 6ου αιώνα, που όδεύει προς τον έκδημοκρατισμό της, και στη δημοκρατική πόλη του 5ου αιώνα, δημιουργείται μιá δευτέρα διάσταση, όπως δείχνει ακριβώς και τό περιστατικό που διηγείται ό Ήρόδοτος. Ό ήρωας και ό μύθος συνδέονται μέ τον κόσμο των άριστοκρατικών οικογενειών, ό όποιος, από τή γενική άποψη των κοινωνικών πρακτικών, των μορφών θρησκευτικότη-

τας, της πολιτικής συμπεριφοράς, αντιπροσωπεύει αυτό ακριβώς που ή νέα πόλη έχει άπορρίψει κατά τήν πορεία αυτής της βαθιάς, ιστορικής μεταστροφής που άρχίζει στην πόλη των Αθηνών μέ τον Δράκοντα και τον Σόλωνα (τέλη του 7ου και άρχές του 6ου αιώνα), και συνεχίζεται μέ τον Κλεισθένη, τον Έφιάλτη και τον Περικλή. Ανάμεσα στον ήρωικό μύθο και στην πόλη, ή άπόσταση μεγάλωσε, όχι όμως σέ τέτοιο βαθμό ώστε νά μη γίνεται αισθητή, και μάλιστα άπειλητική, ή παρουσία του ήρωα. Η κατάλυση της τυραννίας στην πόλη των Αθηνών γίνεται μόλις τό 510 π.Χ. και ό Οιδίπους δέν είναι τό μόνο τραγικό πρόσωπο που παρουσιάζεται ως *τύραννος*. Τό δίκαιο (ή *δίκη*) διαμφισβητεί τήν παράδοση των εύγενών και των τυράννων, αλλά πρόκειται για ένα δίκαιο που δέν έχει άκόμα άποκρυσταλλωθεί. Η τραγωδία αντιπαράθετεί συνεχώς μιá *δίκη* σέ κάποια άλλη, και βλέπει κανείς τό δίκαιο νά μετατοπίζεται και νά μετατρέπεται στό αντίθετό του, όπως, λόγου χάρι, στον διάλογο ανάμεσα στην Αντιγόνη και τον Κρέοντα, ή ανάμεσα στον Κρέοντα και τον Αίμονα, ή άκόμη, όπως στον *Οιδίποδα Τύραννον*, όπου ό ήρωας είναι ταυτόχρονα και ό άναζητητής, που δρā κατ' έντολήν της πόλης, αλλά και τό ίδιο τό αντικείμενο της έρευνας.

Ό ήρωικός μύθος, αυτός καθαυτός, δέν είναι τραγικός: αυτός που του δίνει αυτή τή διάσταση είναι ό τραγικός ποιητής. Βέβαια, οί μύθοι περιλαμβάνουν έναν πολύ μεγάλο αριθμό από αυτά τά *πάθη*, τίς *παράβάσεις*, μέ τίς όποιες «τρέφονται» οί τραγωδίες: τήν αίμομειξία, τήν πατροκτονία, τήν μητροκτονία, τήν καταβροχθισμό των παιδιών, αλλά δέν έμπεριέχουν καμιá δικαστική διαδικασία ή όποία νά κρίνει παρόμοιες πράξεις, όπως οί διαδικασίες που δημιούργησε ή πόλη ή αυτές που εκφράζει μέ τον τρόπο του ό χορός. Κάθε φορά που τυχαίνει νά γνωρίζουμε τήν παράδοση άπ' όπου προέρχεται ό μύθος, διαπιστώνουμε ότι ό τραγικός ποιητής είναι ακριβώς εκείνος που ολοκληρώνει τον κύκλο που λέγεται τραγωδία. Αυτό συμβαίνει και μέ τον Σοφοκλή. Στην Όμηρο, ό Οιδίπους πεθαίνει ενώ είναι άκόμη βασιλιάς των Θηβών⁷. Ό Αίσχύλος όμως και ό Σοφοκλής τον μετατρέπουν σέ κάποιον έξόριστο, που αυτότυφλώθηκε. Στην τρα-

7. *Όδύσσεια*, λ. 275-276.

γαδία *Τραχίνια*, τό δηλητήριο πού σκοτώνει τόν 'Ηρακλή δέν εἶναι τό σπέρμα τοῦ Κενταύρου Νέσσου, ἀλλά τό αἷμα τῆς Λερναίας 'Υδρας. Εἰσάγοντας αὐτή τήν ἀλλαγὴ, ὁ Σοφοκλῆς δέν προσπαθεῖ νά «μετριάσει τὴν ἀγριότητα τῆς ἀρχικῆς παραλλαγῆς», ὅπως λέει ὁ Paul Mazon, ἀλλὰ συνδέει τὴν πράξη τῆς Δηιανείρας (ἡ ὁποία σκοτώνει «ἀκούσια», σπρωγμένη ὁμως ἀπὸ ἔρωτα, τὸν σύζυγό τῆς 'Ηρακλή) μὲ τὸν πιὸ χρήσιμο καὶ τὸν πιὸ ἀναμφισβήτητο ἄλλο τοῦ ἥρωα: τὴν ἐξολόθρευση ἑνὸς τέρατος. Ὁ Σοφοκλῆς, ἄλλωστε, δημιουργεῖ καὶ τὴν ἀντίθεση 'Αντιγόνης - Κρέοντα, καθὼς καὶ τὴν ἀντίθεση 'Αντιγόνης - 'Ισμήνης. Στὴ μυθικὴ παράδοση, ἡ 'Αντιγόνη καὶ ἡ 'Ισμήνη τιμωρήθηκαν ὄχι ἀπὸ τὸν τύραννο Κρέοντα, ἀλλὰ ἀπὸ τὸν Λαοδάμαντα, γιὸ καὶ νόμιμο κληρονόμο τοῦ 'Ετεοκλή. Ὁ μῦθος τοῦ Φιλοκτήτη εἶναι ὁ μῦθος τοῦ πολεμιστῆ πού τὸν ἐγκαταλείπουν ἐξαιτίας τῆς πληγῆς του καί, στὴ συνέχεια, τὸν ἀνακαλοῦν στὴν Τροία καὶ τὸν θεραπεύουν, ἐπειδὴ τό τόξο του εἶναι ἀπαραίτητο γιὰ τὴν ἄλωση τῆς πόλης. Ὁ μῦθος ὁμως αὐτὸς δέν ἐπιβάλλει καθόλου τὴν τραγικὴ ἀντιπαράθεση ἀνάμεσα στὸν γέρο πού εἶναι ἀποκλεισμένος ἀπὸ τὴν πόλη, καὶ τὸν νέο πού δέν ἔχει ἀκόμη ἐνταχθεῖ σὲ αὐτήν, μιὰν ἀντιπαράθεση ἡ ὁποία σχετίζεται μὲ τό θέμα τῆς ἀπάτης καὶ τῆς ἐντιμῆς μάχης. Σύμφωνα μὲ τὸν μῦθο, ὁ Αἴας αὐτοκτόνησε, ὅπως φαίνεται, μετὰ ἀπὸ μιὰ κρίση τρέλας. Ὁ Σοφοκλῆς ὁμως τὸν παρουσιάζει νά ξαναβρίσκει τὰ λογικά του, λίγο πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατό του. Ἡ ἀπόφαση νά δοθοῦν στὸν 'Οδυσσεύα τὰ ὄπλα τοῦ 'Αχιλλεῆα δέν πᾶρθηκε ἀπὸ τίς γυναῖκες τῆς Τροίας, ἀλλὰ ψηφίστηκε ἀπὸ τοὺς ἐταίρους τοῦ ἥρωα⁸. Ὅπως ἡ 'Αντιγόνη ἀντιπαρτίθεται στὴν 'Ισμήνη, ἔτσι καὶ ἡ 'Ηλέκτρα ἀντιπαρτίθεται στὴν Χρυσόθεμη, πρόσωπο πού ἀγνοεῖ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Αἰσχύλος, καὶ τό ὁποῖο γίνεται στό ἐξῆς ὁ ἀδιάλλακτος φρουρός τοῦ οἴκου τοῦ 'Αγαμέμνονα. Καὶ γιὰ νά ἐπανέλθουμε καὶ πάλι στὸν *Οἰδίποδα Τύραννον*, ποιὸς εἶναι ἄραγε ὁ μῦθος τοῦ Οἰδίποδα πρὶν ἀπὸ τοὺς Τραγικούς; Εἶναι ὁ μῦθος ἑνὸς ἐκθετοῦ παιδιοῦ πού βρίσκεται τελικὰ, ὁ

μῦθος ἑνὸς κατακτητῆ, γιὰ τὸν ὁποῖον ὁ φόνος τοῦ πατέρα του καὶ ὁ γάμος μὲ τὴ μητέρα του δέν ἔχουν, ἴσως, ἄλλο νόημα ἀπὸ τὴ σημασία ἑνὸς μῦθου σχετικῶς μὲ τὴν ἀνάρρηση στὴ βασιλικὴ ἐξουσία, ἕνα θέμα γιὰ τό ὁποῖο ὑπάρχουν πολλὰ ἄλλα παραδείγματα.

Ὁ ἥρωας ἀποχωρίζεται λοιπὸν ἀπὸ τὴν πόλη πού τὸν κρίνει, καί, σὲ τελευταία ἀνάλυση, αὐτοὶ πού ἀπονέμουν τό βραβεῖο στὸν νικητῆ τῶν τραγικῶν ἀγώνων εἶναι οἱ ἴδιοι οἱ κριτές, δηλαδή ὁ συγκεντρωμένος στό θέατρο λαός. Καὶ ὁ ἀποχωρισμὸς αὐτὸς πρέπει νά γίνῃ τὴ στιγμὴ ἀκριβῶς ὅπου ὁ Σοφοκλῆς, μεταστρέφοντας ἐπιδέξια τὴν κατάσταση, περιγράφει ὄχι τὴν ἀπομάκρυνση, ἀλλὰ τὴν ἐπιστροφή τοῦ ἥρωα, δηλαδή στὸν *Φιλοκτήτην* καὶ στὸν *Οἰδίποδα ἐπὶ Κολωνῶν*, τραγωδία ὅπου ὁ γέροντας ἐξόριστος τῶν Θηβῶν ἡρωοποιεῖται στὴν πόλη τῶν Ἀθηνῶν. «Ὡστε τώρα, πού καὶ οὔτε κἀν ὑπάρχω, ἄνθρωπος τώρα εἶμαι κι' ἐγὼ μὲ ἀξία» (στ. 393, μτφρ. I.N. Γρυπάρη).

Τραγωδία καὶ ἱστορία

Ὁ Ἡρόδοτος εἶναι σύγχρονος, καὶ φίλος μάλιστα, τοῦ Σοφοκλή. Εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς δημιουργοὺς τοῦ ἱστορικοῦ λόγου, ὅπως ἀκριβῶς ὁ Αἰσχύλος καὶ ὁ Σοφοκλῆς εἶναι οἱ δημιουργοὶ τοῦ τραγικοῦ λόγου. Στό ἔργο τοῦ Ἡροδότου, βρίσκει κανεὶς τραγικὰ σχήματα, καὶ ὄχι βέβαια τραγωδίες μὲ τὴν κυριολεκτικὴ σημασία τοῦ ὄρου· γιὰ τὴν τραγωδίαν δέν μπορεῖ ν' ἀπομονωθεῖ ἀπὸ τὴν τραγικὴ ἀναπαράσταση, ἀπὸ αὐτὸν τὸν διπλὸ διαχωρισμὸ, πού εἶναι, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸν ἥρωα καὶ στὸν χορό, καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ σχέση πού δημιουργεῖται ἀνάμεσα στὸν χορὸ καὶ τοὺς ἠθοποιούς, καὶ στὴν πόλη, ἡ ὁποία εἶναι παρούσα στὶς κερκίδες τοῦ θεάτρου.

Ἔτσι, ἡ ἱστορία τοῦ Κροίσου, ὅπως καὶ ἡ ἱστορία τῶν Ἀχαιμενιδῶν, τοῦ Κύρου, τοῦ Καμβύση, τοῦ Ξέρξη, ἐκτυλίσσεται σύμφωνα μὲ μιὰ τάξη, πού τὴ γνωρίζουν καλὰ οἱ ἀναγνώστες τῆς τραγωδίας: ἀμφίλογοι χρησιμοῖ πού κατανοοῦνται μὲ στραβὸ τρόπο, κακὲς πάντα ἐπιλογές πού προκαλοῦν ἀλυσιδωτὲς καταστροφές, προσωπικὲς καὶ πολιτικὲς. Ὁ Κροῖσος χάνει ταυτόχρονα καὶ τὸν γιὸ του καὶ τὴν αὐτοκρατορία του, ἐπειδὴ παρερμήνευσε τοὺς χρησμούς, οἱ ὁποῖοι

8. Ἡ ψῆφος αὐτὴ ἀπεικονίζεται σὲ ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα τοῦ 5ου αἰῶνα, πρὶν ἀπὸ τοὺς χρόνους τοῦ Σοφοκλή. Ἀπουσιάζει ὁμως στὰ ἀγγεῖα τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς.

άλλωστε δέν είναι σαφείς παρά μόνο γιά μᾶς. Ἐλλά ποιοί εἶναι αὐτοί οἱ τραγικοί, σχεδόν, ἥρωες, πού τούς ἔχει καταλάβει ἡ ὕβρις καί ἡ θεϊκή ἐκδίκηση (ἄτη); Στίς περισσότερες περιπτώσεις, οἱ ἥρωες αὐτοί εἶναι ἀνατολίτες δεσπότες ἢ ἔλληνες τύραννοι (ὅπως ὁ Πολυκράτης τῆς Σάμου καί μερικοί ἄλλοι), δηλαδή ἄνδρες πού σφετερίστηκαν τήν πόλη γιά τό δικό τους συμφέρον. Ἡ πόλη, μέ τά βουλευτικά κι ἐκτελεστικά ὄργανα, λειτουργεῖ στόν Ἡρόδοτο ὡς ἕνας ἀντιτραγικός μηχανισμός· καί αὐτό συμβαίνει εἴτε πρόκειται γιά «ἀρχαϊκή» πόλη, ὅπως ἡ Σπάρτη, εἴτε γιά πόλη πού ἀπέκτησε πρόσφατα δημοκρατικό πολίτευμα, ὅπως ἡ πόλη τῶν Ἀθηνῶν. Ὁ Λεωνίδας, ὁ βασιλιάς τῆς Σπάρτης, σκοτώθηκε τό 480 π.Χ. στίς Θερμοπύλες, μαζί μέ τούς τριακόσιους στρατιῶτες του. Οἱ Σπαρτιάτες εἶχαν συμβουλευθεῖ τό μαντεῖο τῶν Δελφῶν⁹ πρὶν ἀπό τήν ἔναρξη τοῦ πολέμου. Ὁ χρησμός δέν ἔχει καθόλου τόν διαφορούμενο χαρακτήρα πού προσιδιάζει στόν τραγικό χρησμό καί σέ τόσοι ἄλλους χρησμούς πού ἀναφέρει στό ἔργο του ὁ Ἡρόδοτος. Παρουσιάζεται μέ σαφείς ὁρους πολιτικῆς ἐπιλογῆς: εἴτε ἡ Σπάρτη θά ἐπιζήσει, ἀλλά ἕνας ἀπό τούς βασιλιάδες της θά πεθάνει, εἴτε ἡ Σπάρτη θά νικηθεῖ, ἀλλά ὁ βασιλιάς της θά ἐπιζήσει. Ἡ ἐπιλογή τοῦ Λεωνίδα εἶναι μιά πολιτική ἐπιλογή, καί ὁ θάνατός του δέν ἔχει τραγικό χαρακτήρα.

Ὁ Μιλτιάδης ὁ Ἀθηναῖος παρουσιάζεται στόν Ἡρόδοτο μέ δύο διαφορετικές, καί μάλιστα ἀντίθετες, ὄψεις. Στή μάχη τοῦ Μαραθῶνα (490 π.Χ.) εἶναι ἕνας ἀπό τούς δέκα ἐκλεγμένους στρατηγούς τῶν Ἀθηναίων καί, κατά συνέπεια, ἀπόλυτα ἐνταγμένος στή δημοκρατική πόλη. Ἐλλά εἶναι ἐπίσης καί ὁ παλιός τύραννος τῆς Χερσονήσου, ὅπου ἦταν ὑποτελής στόν βασιλιά τῶν Περσῶν. Στήν ἴδια ἄλλωστε τήν πόλη τῶν Ἀθηνῶν, μετά τή μάχη τοῦ Μαραθῶνα, ὁ ρόλος του ταιριάζει περισσότερο σ' ἕναν ὑποψήφιο τύρανο, παρά σ' ἕναν πολίτη: μέ ψεύτικα ἐπιχειρήματα, παρασύρει τούς Ἀθηναίους στήν ἐκστρατεία ἐναντίον τῆς Πάρου. Κατά τίς παραμονές τῆς μάχης τοῦ Μαραθῶνα, ἡ πολιτική κυρίως κατάσταση δείχνει ὅτι ὑπάρχει ἰσοψηφία: ἀπό τούς δέκα στρατηγούς, οἱ πέντε εἶναι ὑπέρ τῆς ἀποψῆς νά ἐπιτεθοῦν, οἱ ἄλλοι πέντε, ὑπέρ τῆς ἀναμονῆς. Διαι-

9. Ἡρόδοτος, VII, 20.

τητής εἶναι ὁ κατ' ὄνομα ἀρχηγός τοῦ στρατοῦ, ὁ «πολέμαρχος» Καλλίμαχος. Ὁ Μιλτιάδης πάει, τόν βρίσκει καί τοῦ λέει: «ἂν οἱ θεοί δέν μεροληπτήσουν (θεῶν τὰ ἴσα νεμόντων), θά νικήσουμε στή σύγκρουση αὐτή. Αὐτά τώρα εἶναι δική σου εὐθύνη καί ἀπό σένα ἐξαρτῶνται»¹⁰. Ἐάν οἱ θεοί δέν μεροληπτήσουν... οἱ θεοί τῆς τραγωδίας δέν μεροληπτοῦν ποτέ, ἀκόμη καί ὅταν εἶναι οἱ ἄνθρωποι ἐκεῖνοι πού ἐκτελοῦν ὅλες τίς ἀποφασιστικές πράξεις. Ἡ ἀπόφαση πού πάρθηκε στόν Μαραθῶνα εἶναι μιά πολιτική ἀπόφαση, πού τήν πήρε ἐλεύθερα μιά πλειοψηφία. Ὁ ἴδιος, ὁμως, ὁ Μιλτιάδης, μερικές βδομάδες ἀργότερα, ζητάει ἀπό τούς Ἀθηναίους νά τοῦ προμηθεύσουν ἑβδομήντα πλοῖα, στρατό καί χρήματα, «χωρίς νά τούς πεῖ ἐναντίον ποιᾶς χώρας θά ξεκινήσει»¹¹. Ἡ ἐπιχείρηση ἀποτυγχάνει: ὁ Μιλτιάδης, μέ τήν ὑπόδειξη μιᾶς ἰέρειας τῆς Πάρου, εἰσέρχεται στό ἱερό τῆς Δήμητρας τῆς Θεσμοφόρου – ὅπου ἡ εἴσοδος ἐπιτρέπεται μόνο σέ γυναῖκες – κάνοντας ἔτσι μιάν πράξη ὕβρεως. Καταλαμβάνεται ὁμως ἀπό πανικό, γυρνᾷ πίσω καί τραυματίζεται· αὐτό ἄλλωστε τό τραῦμα θά προκαλέσει καί τόν θάνατό του. Ἡ Πυθία, ὅταν ρωτήθηκε ἀπό τούς κατοίκους τῆς Πάρου, τούς ἀποκάλυψε ὅτι ἡ ἰέρεια ἦταν τό ὄργανο τῆς θεϊκῆς ἐκδίκησης: «ἔπρεπε ὁ Μιλτιάδης νά ἔχει κακό τέλος καί τοῦ παρουσιάστηκε ἡ Τιμώ γιά ν' ἀρχίσουν οἱ δυστυχίες του»¹². Τό μαντεῖο ἐπεμβαίνει μετά, καί ὄχι πρὶν ἀπό τήν πράξη· παρ' ὅλα αὐτά ὁμως, ὑπῆρξε κάποιον ἀπατηλό, θεϊκό σημάδι πού ξεγέλασε τόν Μιλτιάδη: συμπεριφέρθηκε σάν τύραννος καί πεθαίνει σάν τραγικό θῦμα.

Ὁ ἥρωας καί ὁ χορός

Στό κέντρο τῆς κυκλικῆς ὀρχήστρας βρίσκεται ὁ κυκλικός βωμός τοῦ Διονύσου, ἡ *θυμέλη*, πρὸς τήν ὁποία κατευθύνονται, μέ ρυθμικό βῆμα, οἱ χορευτές, κατά τήν εἴσοδο ἢ *πάροδον* τοῦ χοροῦ, ἢ ὁποία καί ἀποτελεῖ τήν πιό ἐπίσημη στιγμή τῆς τραγωδίας. Οἱ χορευτές ἐλίσσονται, σέ σχέση πάντα μέ τή θυμέλη, γυρνώντας πότε πρὸς τή

10. Ἡρόδοτος, VI, 109, μτφρ. Ἄγγ. Βλάχου.

11. Ἡρόδοτος, VI, 132.

12. Ἡρόδοτος, VI, 132-136, μτφρ. Ἄγγ. Βλάχου.

μιά μεριά, πότε πρὸς τὴν ἄλλη, ἢ παραμένοντας ἀκίνητοι. Στὴν ὀρχήστρα ἐφαπτόταν ἡ σκηνή (ἀπ' ὅπου κατὰγεται ἡ δική μας σκηνή), πρόχειρο κατασκευάσμα ὅπου προετοιμάζονταν οἱ ἠθοποιοί. Πρῶτος ὁ Σοφοκλῆς πρότεινε νὰ τὴ ζωγραφίσουν, πράγμα πού δέν σημαίνει καθόλου ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μέ τὴν ἀρχὴ τῆς σκηνογραφίας ἀλλά, πιθανόν, μέ μιάν ἀπλή ἐντύπωση προοπτικῆς. Στὸ κέντρο, ὑπάρχει μιὰ πόρτα πού μπορεῖ νὰ συμβολίζει, κατὰ βούληση, τὴν πόρτα ἑνὸς ἀνακτόρου, ἑνὸς ἱεροῦ, ἢ τὴν εἴσοδο μιᾶς σπηλιάς, ὅπως στὸν *Φιλοκτήτην*. Στὰ δύο ἄκρα, ὑπάρχουν δύο ἀνοίγματα πού ἐπιτρέπουν τὴν εἴσοδο καὶ τὴν ἐξοδο πρὸς τὴ μεριά τῆς πόλης ἢ τῶν ἀγρῶν. Τὸ πού ἀκριβῶς στέκονταν οἱ ἠθοποιοί, ἀποτελεῖ ἕνα θέμα πού συζητήθηκε καὶ θὰ συζητιέται ἀκόμη γιὰ πολὺ. Ἐξάλλου ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα δέν μπορεῖ ν' ἀπαντήσῃ σὲ αὐτὸ τὸ πρόβλημα, γιατί τὰ θεάτρα τοῦ 5ου αἰῶνα ἦταν ξύλινα, καὶ αὐτὰ πού σώζονται ἔχουν ὑποστῆ μεταβολές κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ, καὶ χρονολογοῦνται, στὴν καλύτερη περίπτωση, τὸν 4ο αἰῶνα π.Χ., ὅπως τὸ θέατρο τῆς Ἐπιδαύρου.

Σύμφωνα πάντως μέ τίς μαρτυρίες τῶν ἴδιων τῶν κειμένων, καθὼς καὶ τίς παραστάσεις τῶν ἀγγείων, δέν ὑπάρχει καμιὰ ἀμφιβολία ὅτι μιὰ στενὴ ἐξέδρα, μπροστὰ στὴ σκηνή, χωρίζε τοὺς ἠθοποιούς ἀπὸ τὸν χορὸ. Κάποια ὁμως σκαλοπάτια τοὺς ἐπέτρεπαν νὰ ἐπικοινωνοῦν καὶ νὰ διαλέγονται. Ἔτσι, στὸν πρόλογο τοῦ *Οἰδίποδος ἐπὶ Κολωνῶ*, ὁ χορὸς καλεῖ τὸν Οἰδίποδα νὰ σταθεῖ πάνω στὸ «βῆμα» πού σχηματίζει ὁ βράχος. Ἡ ἐλληνικὴ λέξη *βῆμα* δηλώνει καὶ τὸ σκαλοπάτι, ἀλλά καὶ τὸ *βῆμα* ἀπ' ὅπου ὁ ρήτορας ἀπευθύνεται στοὺς συγκεντρωμένους πολίτες. Πάνω ἀπὸ τὴ σκηνή, ἕνας ἀπλὸς μηχανισμός, τὸ *θεολογεῖον*, ἐπιτρέπει τίς θεϊκὲς ἐμφανίσεις, ὅπως τὴν ἐμφάνιση τοῦ Ἡρακλῆ στὸ τέλος τοῦ *Φιλοκτήτου*. Ἀπὸ τὴν κεντρικὴ πύλη μπορεῖ νὰ γλιστρήσῃ μιὰ κινητὴ ἐξέδρα, πού ἐπιτρέπει, γιὰ παράδειγμα, τὴν ἐκθεση τοῦ σώματος τῆς Κλυταιμνήστρας, στὸ τέλος τῆς *Ἠλέκτρας*.

Ἡ βασικὴ ὁμως δυαδικότητα ἀντιτάσσει καὶ ἀντιπαρθέτει τοὺς τρεῖς ὑποκριτὲς πού ὑποδύονται τοὺς ἥρωικούς ρόλους, στοὺς δεκαπέντε χορευτὲς. Ὅλοι οἱ ἠθοποιοί εἶναι ἄντρες, καὶ ὁ ἴδιος ἠθοποιὸς παίζει, στὴν τραγωδίᾳ *Τραχίνιαι*, καὶ τὸν ρόλο τῆς Δηϊανειρας, καὶ τὸν ρόλο τοῦ Ἡρακλῆ. Ὁ χορὸς εἶναι συλλογικός, καὶ οἱ

ἥρωες, εἴτε πρόκειται γιὰ τὸν Κρέοντα, εἴτε γιὰ τὴν Ἀντιγόνη, εἶναι ἐξατομικευμένα πρόσωπα. Καὶ ὁ χορὸς καὶ οἱ ἥρωες φοροῦν ἐνδυμασίες καὶ προσωπεῖα, ἀλλά οἱ χορευτὲς, ὅπως καὶ οἱ ὀπλίτες τῆς πόλης, φέρουν ἕνα εἶδος ὁμοιόμορφης στολῆς: ὁ ἴδιος ὁ ἀρχηγὸς τοῦ χοροῦ, ὁ κορυφαῖος, ἀπαραίτητος μεσολαβητὴς ἀνάμεσα στοὺς ἥρωες καὶ στοὺς χορευτὲς, δέν ξεχωρίζει ἀπὸ τὴν ἐνδυμασίᾳ του.

Τὰ προσωπεῖα ὁμως καὶ οἱ ἐνδυμασίες τῶν ἠθοποιῶν εἶναι, ἀντιθέτως, ἐξατομικευμένα. Ὁ χορὸς ἐκφράζει λοιπὸν, μέ τὸν τρόπο του, καὶ σὲ ἀντιπαράθεση μέ τὸν ἥρωα πού προσβάλλεται ἀπὸ τὴν ὕβριν, τὴ συλλογικὴ ἀλήθεια, τὴν ἀλήθεια τοῦ μέσου πολίτη, τὴν ἀλήθεια τῆς πόλης. Ὁ ἥρωας πεθαίνει, ἢ ὑφίσταται, ὅπως ὁ Φιλοκτήτης ἢ ὁ Κρέων, μιάν ἀποφασιστικὴ μεταβολή, ἐνῶ ὁ χορὸς συνεχίζει νὰ ὑπάρχει. Δέν ἔχει ποτὲ τὴν πρώτη λέξη, ἀλλά πάντα, μέσω τοῦ κορυφαίου, θὰ πεῖ τὴν τελευταία, ὅπως στὸν *Οἰδίποδα ἐπὶ Κολωνῶ*: «κι αὐτὰ δίχως ἄλλο θὰ πάρουνε τέλος».

Ἀλλά ὅλα ὅσα εἶπαμε μποροῦν τώρα νὰ ἀντιστραφοῦν. Ἄς σημειώσουμε κατ' ἀρχὴν μιὰ τεχνικὴ, ἀλλά σημαντικὴ λεπτομέρεια: Στοὺς τραγικούς ἀγῶνες, πού ἀποτελοῦν δημόσιο ἔργο, ὅπως καὶ ἡ κατασκευὴ τῶν πολεμικῶν πλοίων, ἡ πόλη χορηγεῖ τοὺς ἠθοποιούς, ὅπως ἀκριβῶς εἶναι ὑπεύθυνη γιὰ τὸν ἐξοπλισμὸ τῶν τριήρων. Καὶ ὅπως ὁ τριήραρχος, πού ἀναλαμβάνει τὴ «λειτουργία», χρηματοδοτεῖ τὴν ἐξάρτηση τοῦ πλοίου καὶ πληρώνει τοὺς μισθοὺς τοῦ πληρώματος, ἔτσι κι ἕνας πλούσιος Ἀθηναῖος ἢ ἀκόμη κι ἕνας μέτοικος ἐπιλέγει καὶ διευθύνει (ἢ βάζει καὶ διευθύνουν) τὰ πρόσωπα τοῦ χοροῦ, ὑπὸ τὸν ἔλεγχο τοῦ ἀρχοντος: τὸ τελικὸ πάντως ἀποτέλεσμα θὰ τὸ κρίνουν οἱ πολίτες. Ὁ χορὸς αὐτός, πού ἐκφράζει τὴν πόλη, τιμᾷ, μέ τίς κυκλικὲς του κινήσεις τὸν βωμὸ τοῦ Διονύσου, δηλαδὴ τὸν βωμὸ ἑνὸς θεοῦ, ὁ ὅποιος, ἀπὸ ὅλους τοὺς θεοὺς τοῦ Ὀλύμπου, εἶναι ὁ πιὸ ξένος πρὸς τὴν πόλη. Ἀνάμεσα στὸν λόγο τῶν ἡρώων καὶ στὸν λόγο τοῦ χοροῦ, ὑπάρχουν βέβαια ἀρκετὰ σημεῖα ἐπικοινωνίας, ὅταν, παραδείγματος χάρι, διαλέγονται μεταξὺ τους ἢ ἄδουν. Ἀλλά, κατὰ γενικὸ κανόνα, ὁ χορὸς, ὅταν ἐκφράζεται συλλογικά, χρησιμοποιεῖ μιὰ γλώσσα ἀπλή, καὶ μερικὲς φορές σχεδὸν πεζολογικὴ (ἄς διαβάσει κανεῖς, στὴν *Ἀντιγόνη*, τὸν διάλογο ἀνάμεσα στὸν Κρέοντα καὶ τὸν φύλακα). Ὑπάρχει ὁμως καὶ κάτι ἄλλο: παρ' ὅλο πού ὁ χορὸς εἶναι τὸ ὄργανο τῆς συλλογικῆς καὶ πολιτικῆς

έκφρασης, πολύ σπάνια αποτελείται από μέσους πολίτες, δηλαδή άρρενες ενήλικες και στρατεύσιμους. Από τις τριάντα δύο τραγωδίες που μᾶς ἔχουν σωθεῖ με τὸ ὄνομα τοῦ Αἰσχύλου, τοῦ Σοφοκλῆ καὶ τοῦ Εὐριπίδη (ἢ μία, ὁ *Ῥήσος* τοῦ Εὐριπίδη, εἶναι πιθανῶς ἔργο τοῦ 4ου αἰώνα), μονάχα σὲ τρεῖς (*Αἴας*, *Φιλοκτήτης* καὶ *Ῥήσος*) ὁ χορὸς ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐνήλικες πολεμιστὲς (ἢ ναυτικούς). Σὲ ἑννέα τραγωδίες (μεταξὺ τῶν ὁποίων ἡ *Ἡλέκτρα* καὶ ἡ τραγωδία *Τραχίνιαι*), ὁ χορὸς ἀποτελεῖται ἀπὸ γυναῖκες, καὶ καμιά φορά ἀπὸ γυναῖκες σκλάβες. Σὲ ἄλλες εἴκοσι περιπτώσεις (στὶς ὁποῖες συμπεριλαμβάνονται ἡ *Ἀντιγόνη*, ὁ *Οἰδίπους Τύραννος* καὶ ὁ *Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῷ*), ὁ χορὸς ἀποτελεῖται ἀπὸ γέροντες. Ἡ ἐξαίρεση τοῦ *Αἴαντος* καὶ τοῦ *Φιλοκτήτου* εἶναι σχεδὸν χωρὶς σημασία, γιατί οἱ πολεμιστὲς τοῦ πρώτου ἔργου καὶ οἱ ναῦτες τοῦ δευτέρου ἐξαρτῶνται στενά ἀπὸ τοὺς ἀρχηγούς τους, τοὺς ἥρωες Αἴαντα καὶ Νεοπτόλεμο. Οἱ γυναῖκες, ἐλεύθερες ἢ σκλάβες, δὲν θεωροῦνται, στὶς ἑλληνικὲς πόλεις, πολίτιδες· τοποθετοῦνται πέρα ἀπὸ τὴν πόλη. Ὅσο γιὰ τοὺς γέροντες, ὑπάρχει ἀντίθετα ἡ τάση νὰ τοὺς θεωρήσει κανεῖς ὑπέρ-πολίτες, γιατί ἔχουν ὀρισμένα προνόμια στὴν *Ἐκκλησία* (ὅπου ἔχουν τὸ δικαίωμα νὰ πάρουν πρῶτοι τὸν λόγο) ἢ στὴ *Βουλή* (στὴν ὁποία δὲν μπορεῖ κανεῖς νὰ μετάσχει ἂν δὲν ἔχει περάσει κάποιο ὄριο ἡλικίας, πού εἶναι, γιὰ τοὺς Ἀθηναίους, τὸ τριακοστὸ ἔτος). Ἀλλά, εἴτε πρόκειται γιὰ ὑπό-πολίτες, εἴτε γιὰ ὑπέρ-πολίτες, εἴτε γιὰ γυναῖκες τῆς *Τραχίνος*, ἢ γιὰ δημότες τοῦ *Κολωνοῦ*, ἡ περιθωριοποίηση δὲν παύει νὰ εἶναι πραγματική. Στὴν πόλη τῶν Ἀθηνῶν ἡ *Βουλή* προτείνει καὶ ἡ *Ἐκκλησία* ἀποφασίζει, ἐνῶ στὶς τραγωδίες ὁ χορὸς δὲν ἀποφασίζει ποτέ, ἢ οἱ ἀποφάσεις του γίνονται ἀντικείμενο σαρκασμοῦ. Κατὰ γενικὸ κανόνα, αὐτὸς πού παίρνει τίς ἀμετάκλητες ἀποφάσεις, αὐτὸς πού ἐνυπάρχουν σὲ κάθε τραγωδία, εἶναι ὁ ἥρωας – ἢ ἡ δύναμη πού τὸν κινεῖ.

Ὁ οἶκος καὶ ἡ πόλη

Ἡ πόλη ἀπαρτίζεται ἀπὸ οἴκους, οἱ ὁποῖοι πρέπει νὰ ὑπάρχουν καὶ νὰ διαιώνονται γιὰ νὰ διατηροῦν τὴν οἰκογενειακὴ λατρεία, τὸ κέντρο τῆς ὁποίας εἶναι ἀκριβῶς ἡ οἰκιακὴ *ἔστια*. Στὴν *ἀγορά*, τὸ Πρυτανεῖο, ἐκεῖ δηλαδή ὅπου ἡ πόλη δέχεται τοὺς ξένους πού θέλει

νὰ τιμήσει, εἶναι ἡ *Κοινὴ Ἐστία* τῆς ἑλληνικῆς πόλης, ἕνας ἀπὸ τοὺς τόπους πού τὴ συμβολίζει με τὸν καλύτερο τρόπο. Ἡ πόλη ἀπαρτίζεται ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς οἴκους. Γιὰ νὰ γίνε κανεῖς στρατηγὸς στὴν πόλη τῶν Ἀθηνῶν, πρέπει νὰ κατέχει κάποιο περιουσιακὸ στοιχεῖο, στὴν Ἀττικὴ, καὶ νὰ εἶναι πατέρας νόμιμων παιδιῶν, ἔτσι ὥστε νὰ ἔχει νὰ ὑπερασπίζει μιὰ κληρονομιά. Ἡ πόλη ὅμως δὲν συνίσταται μόνο ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς οἴκους. Τοὺς περικλείει, ἀλλά καὶ τοὺς ἀπορρίπτει, καὶ καμιά φορά μάλιστα με βίαιο τρόπο, ὅπως στὴ Σπάρτη, ὅπου ὁ ἀνταγωνισμὸς πόλης-οἴκου παρουσιάζεται ξεκάθαρα, ἐνῶ στὴν πόλη τῶν Ἀθηνῶν ἔχει πιὸ συγκαλυμμένη μορφή. Τὸν 5ο αἰώνα, οἱ μεγάλες οἰκογένειες, τὰ *γένη*, συνεχίζουν βέβαια νὰ παίζουν ἕναν οὐσιαστικὸ ρόλο· πολλοὶ ἰθύνοντες προέρχονται ἄλλωστε ἀπὸ τοὺς κόλπους αὐτῶν τῶν *γενῶν*. Ὁ Περικλῆς ἦταν ἕνας «Βουζύγης», καὶ ἀπὸ τὴ μεριά τῆς μητέρας του ἀνήκει στὸ *γένος* τῶν «Ἀλκμαϊωνιδῶν», πού ἔπαιξε, στὰ τέλη τοῦ 6ου αἰώνα, καθοριστικὸ ρόλο στὴν ἐξάλειψη τῆς τυραννίας. Ἡ δημοκρατικὴ ὁμως πόλη δημιουργήθηκε καὶ κατ' ἀντίθεση πρὸς αὐτὲς τίς μεγάλες οἰκογένειες, καὶ ἡ ταφικὴ τέχνη τοῦ 5ου αἰώνα ἐκφράζει με θαυμάσιο τρόπο τὸ πῶς καταπιέσθηκε ἡ ἐκφραση τῶν οἰκογενειακῶν συναισθημάτων, ἀκόμη καὶ τὴ στιγμή τοῦ θανάτου. Ἡ λέξη *οἶκος*, τὴν ὁποία ἀποδίδουμε καμιά φορά με τὴ λέξη οἰκογένεια, εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ ἐρμηνευθεῖ. Ἀλλοτε δηλώνει τὴν οἰκογένεια, με τὴ στενὴ ἔννοια τοῦ ὄρου, κι ἄλλοτε τὸ σπιτί καὶ ὄλους αὐτοὺς πού ζοῦνε γύρω ἀπὸ τὴν κοινὴ ἔστια: γονεῖς, παιδιά καὶ δούλους.

Ἡ τραγωδία ἐκφράζει ἀκριβῶς αὐτὴ τὴν ἐνταση ἀνάμεσα στὸν οἶκον καὶ τὴν πόλη. Στὸ ἐρημικὸ ἐκεῖνο νησί ὅπου ἐκτυλίσσεται ἡ δράση τοῦ *Φιλοκτήτου*, οἱ δύο ἥρωες ἔχουν νὰ κάνουν μιὰν ἐπιλογή, ἐπιλογή ξεκάθαρα τραγικὴ, ἀνάμεσα στὸν στρατὸ πού πολεμᾷ στὴν Τροία, δηλαδή τὴν πόλη, καὶ στὴν ἐπιστροφή στὸν οἶκον, δηλαδή τὴ λιποταξία. Καὶ τελικὰ θά διάλεξαν τὴν τελευταία αὐτὴ λύση, ἂν δὲν τοὺς ἐμπόδιζε ὁ Ἡρακλῆς. Ἡ Δηϊάνειρα θέλει νὰ ἐντάξει στὸν οἶκον της, ὡς σκλάβα, τὴν Ἰόλη, τὴ σιωπηλὴ αἰχμάλωτη, γιατί δὲν μπορεῖ, μπρὸς στὸν Ἡρακλή, τὸν πανελληνιο ἥρωα, νὰ διχάσει τὸν οἶκον της, δεχόμενη τὴν παρουσία μιᾶς δευτέρας συζύγου. Στὴν *Ἡλέκτρα*, ἡ τραγωδία παρουσιάζει τὴ φονικὴ σύγκρουση ἀνάμεσα στὴν Κλυταιμνήστρα, τὴ γυναῖκα δηλαδή πού πῆγε με τὸ

μέρος τῶν ἀντρῶν, καί στήν κόρη της, πού ἐννοεῖ νά διαιωνίσει τόν πατρικό *οἶκον*, ἐνῶ ὁ «φυσιολογικός» της προορισμός θά ἦταν νά τόν ἐγκαταλείψει. Καί οἱ δύο γυναῖκες μ' ἓνα χαρακτηριστικό λογοπαίγνιο, ἀποκαλοῦνται *ἄλεκτροι*, δηλαδή δίχως συζυγικό κρεβάτι.

Ἡ *Ἀντιγόνη* εἶναι τό πιό γνωστό παράδειγμα αὐτῆς τῆς ἐντασης, ἓνα παράδειγμα πού παρανοήθηκε πολύ συχνά, παρά τίς λίγες, ἐμπνευσμένες γραμμές πού τοῦ ἀφιέρωσε ὁ Ἑγελος στήν *Αἰσθητική* του. Πρόκειται ἄραγε γιά σύγκρουση ἀνάμεσα «στή νεαρή ἀτίθαση κόρη», πού ἐνσαρκώνεται ἀπό τήν Ἀντιγόνη, καί στό ψυχρό, κρατικό συμφέρον πού ἐκπροσωπεῖ ὁ Κρέων; Δέν εἶναι πάντως ὁ Σοφοκλῆς πού παρουσίασε τό δράμα μέ αὐτόν τόν τρόπο, ἀλλά ὁ Jean Anouilh. Στήν *Ἀντιγόνη* του, ὁ Κρέων (ἢ ὁ Pierre Laval;) συγκαλεῖ τό ὑπουργικό συμβούλιο μετά τόν θάνατο ὄλων τῶν δικῶν του. Ἐνῶ ὁ Κρέων τοῦ Σοφοκλῆ, συντρίβεται ἀπό τήν καταστροφή, ὅπως καί ἡ ἴδια ἢ Ἀντιγόνη· εἶναι ἓνα «ζωντανό πτώμα». Ἡ *φιλία*, ἡ ἀγάπη τῆς Ἀντιγόνης, πού ἐκφράζεται ἀπό τούς πρώτους κιόλας στίχους («ὦ ἀγαπημένη μου, ἀταδελφή μου Ἴσμήνη»), εἶναι ἓνα αἰσθημα πού ἀπευθύνεται στόν *οἶκον* της, στήν οἰκογένειά της, τήν ὁποία ἀρνεῖται νά διχάσει ἀνάμεσα στά δύο ἀλληλοσκοτωμένα ἀδελφία, στόν ἀδελφό πού ἔμεινε πιστός στήν πόλη καί στόν ἀδελφό πού ἐπιτέθηκε ἐναντίον της. Ἀλλά ὁ *οἶκος*, τόν ὁποῖο ὑπερασπίζεται μέ τέτοιο ὑπερβολικό τρόπο, εἶναι ὁ αἰμομεικτικός καί τερατώδης *οἶκος* τοῦ Οἰδίποδα καί τῶν Λαβδακιδῶν.

«Ἀπό παλιούς βλέπω καιρούς», ἄδει ὁ χορός, «τά πάθη [τοῦ οἴκου] τῶν Λαβδακιδῶν νά πέφτουν ἀπάνω στά πάθη ἐκείνων πού σβήσανε κι οὔτε καμιά δέν γλιτώνει γενιά τήν ἄλλη γενιά των» (στ. 594-596, μτφρ. I.N. Γρυπάρη). Ὁ πολιτικός γάμος τοποθετεῖται ἀνάμεσα σέ δύο πόλους: τόν κοντινό πόλο, πού εἶναι ἡ αἰμομειξία, ὅταν «τό πουλί τρώει ἄλλο πουλί» – γιά νά χρησιμοποιήσουμε μίαν εἰκόνα τοῦ Αἰσχύλου¹³ – καί τόν μακρινό πόλο, πού εἶναι ὁ γάμος στά ξένα. Ὁ Οἰδίπους ἐγινε αἰμομεικτής καί ὁ Πολυνεΐκης παντρεύτηκε μιά πριγκίπισσα ἀπό τό Ἄργος. «Ὁμιμένα, ὁ μητρικός ὁ ἀνίερος γάμος, / ὦ κοιμήματα τῆς ἄθλιας μου τῆς μητέρας / μέ τήν ἴ-

13. Αἰσχύλου, *Ἰκέτιδες*, 226.

δια της τῆ γέννα, / τό δικό μου τόν πατέρα / ὦ ἀπό ποιούς γονιούς, ἢ μαύρη, πῶχω γεννηθεῖ / πού ἡ καταραμένη τώρα πάω νά τοὺς βρῶ / ἔτσι ἀνύπαντρη νά κάθουμαι μαζί τους / κι ἐσύ, ἀδελφέ μου, ὦ γάμο πού ἴαχες πικρό, / ἄχ θανάτωσες καί μένα ζωντανή νεκρός» (στ. 862-871, μτφρ. I.N. Γρυπάρη). Καί ὁ χορός ἀνταπαντᾷ στήν Ἀντιγόνη: «Ἐσένα σέ κατάστρεψε ἡ αὐτόγνωτη ὀργή σου» (στ. 875). Ἀλλά καί ὁ Κρέων δέν εἶναι, ἀπό τήν πλευρά του, ὁ νόμιμος ἄρχοντας μιᾶς πόλης. Ὅριζεται, βέβαια, ἀπό τόν στίχο 8, ὡς ὁ «στρατηγός» τῶν Θηβῶν, καί ἡ Ἴσμήνη λέει ὅτι θά ὑπακούσει *τοῖς ἐν τέλει βεβῶσι*, «σέ αὐτούς πού ἐξουσιάζουν» (στ. 67), στοὺς ἄρχοντες τῆς πόλης – καί ἐδῶ ὁ πληθυντικός εἶναι χαρακτηριστικός.

Ὁ ἴδιος ἄλλωστε ὁ Κρέων κάνει τά πάντα γιά νά ἐπιβεβαιώσει τή νομιμότητα τῆς ἐξουσίας του. Αὐτήν ὅμως τή νομιμότητα τήν ἀμφισβητοῦν, μέ ριζικό τρόπο, αὐτοὶ ἀκριβῶς πού, σύμφωνα μέ τοὺς κανόνες τῆς πόλης, εἶναι οἱ λιγότεροι ἀρμόδιοι γιά νά τό κάνουν: δηλαδή, ἡ νεαρή Ἀντιγόνη, πού ἀναφωνεῖ: «Θά ὁμολογοῦσαν κι ὅλοι αὐτοὶ ἐδῶ [οἱ Θηβαῖοι] πῶς μ' ἐπιδοκιμάζουν, ἂν ὁ φόβος δέν τοὺς ἐκλείνει τή γλώσσα»¹⁴, καί ὁ ἴδιος ὁ γιός τοῦ Κρέοντα, ὁ Αἴμων, ὁ γιός πού συγκρούεται μέ τόν πατέρα του, ὁ νέος πού ἀντιτάσσεται σ' ἓναν ἐνήλικο, ἀλλά ἐπίσης καί ὁ πολίτης πού ἀντιτίθεται στόν τύραννο. Ὁ Κρέων μπορεῖ βέβαια νά ἐπικαλεῖται «αὐτόν τόν ὑπάκουο πολίτη πού... ἄξιος θά ἔταν ἀρχηγός κι ὁ ἴδιος καί πρόθυμος θά ὑπάκουε κάτω ἀπ' ἄλλους»¹⁵, λόγια πού δίνουν ἀκριβῶς τόν ὄρισμό τῆς ἀρχαίας δημοκρατίας. Ὅμως ὁ Αἴμων ἀπαντᾷ στόν μακρὺ λόγο πού ἀπευθύνει στόν Κρέοντα: «τό πρόσωπό σου φοβίζει τοὺς ἄπλους πολίτες» (στ. 690). Καί ὅταν ἀρχίζει ὁ διάλογος ἀνάμεσα στόν γιό καί στόν πατέρα, στίχο πρὸς στίχο, ὁ ἀθηναῖος θεατῆς ἀκουγε τά ἐξῆς: – Κρέων: «Καί λοιπόν μιά πόλη θά ὀρίσει ἐμένα τί ἔχω νά διατάξω;» – Αἴμων: «Βλέπεις πῶς τώρα μίλησες σάν πάρα πολύ νέος;» – Κρέων: «Γι' ἄλλον, κι ὄχι γιά μένα πρέπει λοιπόν νά κυβερνῶ τή χώρα;» – Αἴμων: «Δέν ὑπάρχει χώρα καμιά πού νά ἔναι ἐνός ἀνθρώπου» – Κρέων: «Ὅποτε δέ θεωρεῖται ἡ πόλη ἐκείνου πού εἶναι ὁ ἄρχοντάς

14. Σοφοκλῆ, *Ἀντιγόνη*, 504-505, μτφρ. I.N. Γρυπάρη.

15. *Στό ἴδιο*, 668-669, μτφρ. I.N. Γρυπάρη.

της;» – Αΐμων: Ὁραῖα θά κυβερνοῦσες τότε μόνος μιά ἔρημη χώρα» – Κρέων: «Καθώς βλέπω, αὐτός μέ τή γυναίκα συμμαχία πηγαίνει» – Αΐμων: «Ἄν εἶσαι ἐσύ γυναίκα· γιατί μόνο τό δικό σου τό καλό φροντίζω (στ. 734-741, μτφρ. I.N. Γρυπάρη).

Ὁ νόμιμος ἀρχηγός, ὁ ἀντρας, ὁ ἐνήλικος, εἶναι ἕνας τύραννος, μιά γυναίκα, ἕνα παιδί. Ὄντας ὑπεράνω τῆς πόλης (ὕψιπολις), βρίσκειται ἔξω ἀπό τήν πόλη (ἀπολις). Ἄνάμεσα σέ αὐτούς πού συγκρούονται, ὁ χορός δέν μπόρεσε, πρὸς τό παρόν, νά διαλέξει: *εἰ γάρ εἴρηται διπλά, γιατί καλά τά ἔχετε πεῖ μ' αὐτό τό διπλό νόημα* (στ. 725). Αὐτή εἶναι ἡ λογική τῆς τραγωδίας, ἡ λογική τῆς ἀμφιλογίας, πού ἀποφασίζει τελικά, ὀδηγώντας ὡς τό τέλος τῆς πορείας τους αὐτά τά δύο δίκαια, πού τό καθένα ἀποτελεῖ καί μίαν ὕβριν.

Χρόνος τῶν θεῶν καί χρόνος τῶν ἀνθρώπων

Οἱ σκέψεις γιά τήν ἀστάθεια τῶν ἀνθρωπίνων δικαίων εἶναι, στούς τραγικούς, τόσο πολλές καί τόσο κοινότοπες, ὅσο καί στόν σύγχρονό τους Ἡρόδοτο, ἢ στούς προγενέστερους τους, τοὺς λυρικούς. Ὁ Ὀδυσσεύς λέει, ἔτσι, στήν τραγωδία *Αἴας*: «Βλέπω πῶς τίποτα ἐμεῖς ἄλλο δέν εἴμαστε, ὅσο ζοῦμε, παρά μόνο φαντάσματα κι ἕνας ἀνάερος Ἴσκιος»¹⁶, καί ἡ Ἀθηνᾶ τοῦ ἀπαντᾷ: «γιατί μιά μέρα μόνη ταπεινώνει τάνθρώπινα καί μιά τά ὑψώνει πάλι»¹⁷. Ἀλλά δταν τοῦ Οἰδίποδα, τοῦ ἀποκαλύπτεται ἡ δυστυχία του, ὁ χορός λέει: «Μά ἀθελά σου σέ ἤβρε ὁ χρόνος πού ὄλα τά θωρεῖ»¹⁸. Ἐτσι, ἀντιπαράκειται ὁ ἀσταθής χρόνος τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων καί ὁ κυρίαρχος χρόνος τῶν θεῶν, ὁ χρόνος πού βάζει τόν καθένα στή θέση πού πρέπει νά κατέχει στό θεϊκό πλαίσιο. Ὁ χρόνος τῶν θεῶν καί ὁ χρόνος τῶν ἀνθρώπων ἀνταμώνουν δταν προβάλλει ἡ ἀλήθεια. Ὁ Οἰδίπους μπορεῖ νά πεῖ μετά τήν αὐτοτύφλωσή του: «Ὁ Ἀπόλλων, ὁ Ἀπόλλων, ὦ φίλοι, αὐτός ἦταν πού μοῦ ἔστειλε αὐτούς τοὺς καημούς καί τοὺς πόνους. Κι' ὅμως τά μάτια μου ἔβγαλε τό ἴδιο μου χέρι, τοῦ ἔρμου»¹⁹. Αὐτή καθαυτή ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα σέ αὐτές τίς δύο χρονικές κατηγορίες εἶναι πολύ πιό παλαιά ἀπό τοὺς Τραγικούς, ἀλλά ἡ

τραγική σκηνή ἀποτελεῖ ἀκριβῶς τόν χῶρο ὅπου ἀνταμώνουν οἱ δύο αὐτοί, χωριστοί ἀρχικά, χρόνοι.

Στήν ἐλληνική κοινωνία, ἕνας ἀπό τοὺς κανονικούς τρόπους ἐπικοινωνίας ἀνάμεσα στοὺς θεοὺς καί τοὺς ἀνθρώπους εἶναι καί οἱ χρησμοί. Τήν ἐπικυριαρχία τοῦ χρησμοῦ δέν θά τήν ἀμφισβητήσει ποτέ ὁ τραγικός χορός. Παρ' ὄλα αὐτά, ἡ Ἰοκάστη, ἐπειδὴ ἀκριβῶς κατάλαβε τήν ἀλήθεια, προτείνει τό μόνο μέσο πού μπορεῖ ν' ἀμφισβητήσει τή μαντική ἀλήθεια: «Κάλλιο ἄσκοπα νά ζῆ, ὡς μπορεῖ, καθένας...» (στ. 979, μτφρ. Φ. Πολίτη). Ὁ τραγικός ὅμως ἥρωας δέν ζεῖ ποτέ ἄσκοπα. Ἀλλά ἀνάμεσα στοὺς πραγματικούς χρησμούς, αὐτούς πού ξέρουμε ἀπό τίς ἐπιγραφές τῶν Δελφῶν ἢ τῆς Δωδώνης, καί στόν τραγικό χρησμό, οἱ διαφορές εἶναι καταφανεῖς. Οἱ ἐρωτήσεις, πού βάζουν ὅσοι συμβουλευόταν τό μαντεῖο, εἴτε εἶναι ἄτομα, εἴτε συλλογικά πρόσωπα, εἶναι ἀντιθετικές: θά παντρευῶ ἢ δέν θά παντρευῶ; νά πολεμήσουμε ἢ δέν πρέπει; Καί ἡ ἀπάντηση εἶναι ἢ καταφατική ἢ ἀρνητική. Στήν περίπτωση ὅμως τοῦ τραγικοῦ χρησμοῦ, ἢ κατάσταση ἀντιστρέφεται. Ἐδῶ, εἶναι ἡ ἐρώτηση (καί ὄχι ἡ ἀπάντηση) πού εἶναι ἀπλή. Μπορεῖ νά συνοψισθεῖ στό ἐρώτημα πού θέτουν οἱ περισσότεροι τραγικοί ἥρωες: Τί νά κάνω; Τό μαντεῖο τῶν Δελφῶν εἶχε προειδοποιήσει τόν Οἰδίποδα ὅτι θά σκότωνε τόν πατέρα του καί θά παντρευόταν τή μητέρα του, ἀλλά ὁ χρησμός δέν τοῦ εἶχε πεῖ ὅτι ὁ βασιλιάς καί ἡ βασίλισσα τῆς Κορίνθου δέν ἦταν οἱ πραγματικοί του γονεῖς. Ὁ Κρέων ἐπιστρέφει ἀπό τοὺς Δελφούς ἔχοντας μάθει ὅτι κάποιος μαινεῖ τή γῆ τῶν Θηβῶν, ἀλλά ὁ χρησμός δέν τοῦ εἶπε ποιός ἐνσάρκωνε αὐτό τό μῖασμα. Ἡ τραγική τεχνική ἐπιτρέπει ὄλες τίς δυνατές λύσεις σχετικά μέ αὐτή τή βασική ἀμφιλογία. Ἐτσι στόν *Φιλοκτήτην*, ἡ προφητεία τοῦ Ἐλένου, τοῦ μάντη τῶν Τρώων, ἀποκαλύπτεται μέ βαθμιαῖο μόνον τρόπο: θά εἶναι ὁ Νεοπτόλεμος αὐτός πού θά πάρει τήν Τροία; Ὁ Νεοπτόλεμος καί τό τόξο τοῦ Φιλοκτήτη; Ὁ Νεοπτόλεμος, ὁ Φιλοκτήτης καί τό τόξο του; Ἡ πληροφόρηση λοιπόν γίνεται σταδιακά, καί χωρίς αὐτή τήν κλιμακωτή ἀποκάλυψη, δέν θά μπορούσαμε νά καταλάβουμε τήν ἀρπαγή τοῦ τόξου τοῦ ἐξόριστου ἥρωα, ἀρπαγή πού τή διέταξε ὁ Ὀδυσσεύς καί τήν ἐκτέλεσε ὁ Νεοπτόλεμος. Τελικά, οἱ ἀνθρώπινες πράξεις καί τό θεϊκό σχέδιο ἀκολουθοῦν μίαν ἀντίστροφη τάξη. Ὅπως καί στήν *Ὀρέστεια* τοῦ Αἰσχύλου, ἔτσι καί στήν *Ἠλέκτρα* τοῦ Σοφοκλή, ἡ δράση ἀρχίζει τήν αὐγή καί ὀλοκληρῶ-

16. Σοφοκλή, *Αἴας*, 125-126, μτφρ. I.N. Γρυπάρη.

17. *Στό ἴδιο*, 131-132, μτφρ. I.N. Γρυπάρη.

18. Σοφοκλή, *Οἰδίπους Τύραννος*, 1213, μτφρ. Φ. Πολίτη.

19. *Στό ἴδιο*, 1329-1333, μτφρ. Φ. Πολίτη.

νεται τό βράδυ. Ἡ αὐγή φέρνει στή σκηνή τόν Ὀρέστη καί δείχνει τήν ἀπελπισία τῆς Ἡλέκτρας· ἡ νύχτα πέφτει πάνω στόν φόνο, μέσα στό σκοτάδι τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Αἰγίσθου. Ἐνδιάμεσα, ἡ διήγηση γιά τόν ὑποτιθέμενο θάνατο τοῦ Ὀρέστη, στίς ἀρματοδρομίες τῶν Δελφῶν, εἰσάγει μιὰ ψεύτικη χρονικότητα, μιὰ ψεύτικη τραγωδία μέσα στήν ἀληθινή.

Αὐτός ὅμως ὁ ἐγκλεισμός τοῦ ἀνθρώπινου χρόνου μέσα στόν θεϊκό φαίνεται, μέ τόν πιό ἐκπληκτικό καί ξεκάθαρο τρόπο, στόν *Οιδίποδα Τύραννον*. Τῆ στιγμή πού ἀρχίζει τό ἔργο, ὅλα ἔχουν ἤδη τελειώσει, ἀλλά κανείς δέν τό ξέρει ἀκόμη. Οἱ ἐνέργειες τοῦ Οιδίποδα ἀκολουθοῦν διαδοχικά ἢ μία τήν ἄλλη: ὁ ἥρωας ρωτᾷ πρῶτα τό μαντεῖο, ἐγκαταλείπει ὕστερα τούς «γονεῖς» του στήν Κόρινθο, σκοτώνει ἕναν ταξιδωτή πού τοῦ ἐκλείνει τόν δρόμο, ἐλευθερώνει τήν πόλη τῶν Θηβῶν ἀπό τή Σφίγγα, παντρεύεται τή βασίλισσα τῆς πόλης, καταλαμβάνει τόν βασιλικό θρόνο καί σέ ὅλες αὐτές τίς πράξεις, δέν βλέπει τίποτε ἄλλο ἀπό μιάν ἀπλή διαδοχή. Μπρός στό αἰνιγμα πού βάζει ὁ λοιμός, ἡ δικαστική ἔρευνα πού διενεργεῖ ὁ Οιδίπους, ἀκολουθώντας τούς κλασικούς τρόπους τῆς ἀθηναϊκῆς διαδικασίας (σύμφωνα μέ τήν ὁποία, συμβουλευόταν τό μαντεῖο καί τόν μάντη, ἐξετάζουν τούς μάρτυρες, κλπ.), τοῦ ἀποκαλύπτει τόν ἴδιο του τόν ἑαυτό: «Ὅλα τώρα γίναν ξεκάθαρα». Ἡ ἀπάντηση στό αἰνιγμα τῆς Σφίγγας ἦταν: «ὁ ἄνθρωπος». Ἡ ἀπάντηση στό αἰνιγμα πού ἔθεσε ὁ Οιδίπους ἦταν: «ὁ ἴδιος τοῦ ὁ ἑαυτός». Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Ἀριστοτέλης (*Ποιητική*, 52 a 29 κ.έ.), τά δυό οὐσιαστικά στοιχεία τῆς τραγωδίας, δηλαδή ἡ *περιπέτεια*, ἡ ἀναστροφή τῆς κατάστασης τοῦ προσώπου, καί ἡ *ἀναγνώριση*, ἡ ἀποκάλυψη τῆς ταυτότητάς, συνενώνονται στόν *Οιδίποδα Τύραννον*. Πρὶν ὅμως ἀπό τήν τελική ἀποκάλυψη, διατυπώνεται μιὰ τελευταία ὑπόθεση. Ὁ Οιδίπους δέν εἶναι ὁ γιός τοῦ Πολύβου καί τῆς Μερόπης ἀπό τήν Κόρινθο. Μήπως εἶναι ἄραγε γιός τῆς *τύχης*, ἢ ἀκόμη καί κανένας ἀγριάνθρωπος; «Μά ἐμέ, πού νιώθω ἀνοιχτοχέρας Τύχης παιδί πῶς εἶμαι, ἀτιμία δέ μέ πιάνει. Αὐτήν μάννα ἔχω καί τ' ἀδέλφια, οἱ μῆνες, πότε μικρό, πότε τρανό μέ δεῖξαν»²⁰. Αὐτά λέει ὁ Οιδίπους, ἐνῶ ὁ χορός χαρακτηρίζει τόν Κιθαιρώνα, τό ἄγριο αὐτό σύνορο πού χωρίζει

τήν πόλη τῶν Θηβῶν ἀπό τήν πόλη τῶν Ἀθηνῶν, ὡς «συμπατριώτη τοῦ Οιδίποδα». Ἀλλά σέ τελευταία ἀνάλυση, στήν ἑλληνική τραγωδία, δέν ὑπάρχει οὔτε Τύχη οὔτε ἀγριάνθρωποι. Ὁ Οιδίπους, ὁ «τύραννος», δηλαδή ὁ συγκαιριακός βασιλιάς, στήν ἀρχή τοῦ ἔργου, γίνεται σεβαστός, σχεδόν ὅπως ἕνας θεός, ἀπό τόν λαό τῶν Θηβῶν, ἀπό νέους καί γέροντες, συγκεντρωμένους μπροστά σ' ἕναν βομό πού πιθανόν μπορεῖ καί νά τοῦ τόν εἶχαν ἀφιερῶσει. Τῆ στιγμή ὅμως πού ἀνακαλύπτει ὅτι εἶναι πολίτης καί μάλιστα νόμιμος βασιλιάς τῶν Θηβῶν, τήν ἴδια αὐτή στιγμή, διώχεται ἀπό τήν πόλη του. Ὅλες οἱ πράξεις πού ἔγιναν στήν τύχη, παίρνουν στό ἐξῆς ἕνα νόημα, καί τό νόημα αὐτό τόν τυφλώνει.

Δισσοὶ λόγοι

Ἐνας σοφιστής τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνα συνέταξε τούς *δισσοὺς λόγους*, τούς «διπλοὺς λόγους», γιά ν' ἀποδείξει ὅτι μποροῦσε κανείς νά ὑποστηρίξει, διαδοχικά, καί τή θέση καί τήν ἀντίθεση. Ἡ λογική τῆς ἀντίφασης ἔκανε ἔτσι τή θριαμβευτική τῆς εἰσοδο στήν Ἑλλάδα τοῦ 5ου αἰῶνα. Οἱ Τραγικοί –καί ἰδιαίτερα ὁ Σοφοκλῆς– δέν ἀγνοοῦσαν οὔτε τή λέξη οὔτε τό ἀντικείμενο, ἀλλά, γι' αὐτούς, ὁ *δισσός λόγος* δέν εἶναι ὁ «διπλός λόγος», αὐτός πού χωρίζει τό ὑπέρ καί τό κατά, ἀλλά ὁ «διπλονόητος», ὁ ἀμφίσημος λόγος. Ἡ ἀμφιλογία ὑπάρχει σέ ὅλα ἐκεῖνα τά σημεῖα πού θά τά ὀνομάζουμε ἐμεῖς λογοπαίγνια: ἔτσι, στήν τραγωδία *Ἀντιγόνη*, ὁ ποιητής παίξει μέ τό ὄνομα τοῦ *Αἴμονα*, τοῦ γιοῦ τοῦ Κρέοντα, πού τό συσχετίζει μέ τή λέξη *αἷμα*. Ἀκούοντας τόν γνωστό, ἀμφίσημο λόγο τοῦ Αἴαντα (στ. 646-692), ὁ χορός νομίζει ὅτι ὁ ἥρωας ὑποτάσσεται τελικά στήν ἐντολή τῶν θεῶν καί στή διαταγή τῶν Ἀτρείδων. «Βρῆκα ἐπιτέλους τή σωτηρία», λέει, ἀλλά ὁ θεατῆς καταλαβαίνει, ἀπό τή μεριά του, ὅτι ὁ Αἴας ἀποφάσισε ν' αὐτοκτονήσει. Τέλος, οἱ ἴδιες οἱ δομές τῶν ἔργων εἶναι ἀμφίλογες καί αἰνιγματικές. Τό ἔχουμε ἤδη ἐπισημάνει σχετικά μέ τόν *Οιδίποδα Τύραννον*, ἢ τήν *Ἡλέκτρα*. Θά πρέπει νά προσπαθήσουμε νά καταλάβουμε τό γιατί.

Ἡ πολιτική, κοινωνική καί θρησκευτική πρακτική τῆς πόλης εἶναι μιὰ πρακτική διαχωρισμοῦ, πού ἔχει σκοπό νά τοποθετήσει τόν καθένα στή δική του θέση, τούς ἀνθρώπους σέ σχέση μέ τούς ἀν-

20. Στό ἴδιο, 1080-1083, μτφρ. Φ. Πολίτη.

θρώπους, τούς ανθρώπους σέ σχέση μέ τούς θεούς. Έτσι, ὁ χώρος τῆς πόλης ἀντιπαραθέτει τά καλλιιεργημένα χωράφια, ἀπό τά ὁποῖα ζοῦν οἱ πολῖτες, στόν ἄγριο κόσμο τῶν συνόρων, πού εἶναι ἀφιερωμένος στόν Διόνυσο καί τούς κυνηγούς. Ἡ θυσία, πού φέρνει σέ ἐπικοινωνία τούς ἀνθρώπους μέ τούς θεούς, διαφοροποιώντας ὁμως σαφῶς τίς ἀντίστοιχες θέσεις τους (στούς ἀνθρώπους ἀνήκει τό κρέας, στούς θεούς ὁ καπνός), συνδέεται βασικά μέ τούς καλλιιεργημένους ἀγρούς, ὅπου κυριαρχεῖ ἡ Δήμητρα. Τό ζῶο τῆς θυσίας εἶναι ἕνα κατοικίδιο ζῶο, σύντροφος τοῦ ἀνθρώπου στόν μόχθο του. Ὁ ἄγριος κόσμος καί ἡ καλλιιεργημένη γῆ, τό κυνήγι καί ἡ θυσία, δέν πρέπει νά συμφύρονται.

Ὁ πόλεμος, πού εἶναι καί αὐτός μιὰ κοινωνική πρακτική, παρουσιάζει μιάν ἀνάλογο πολικότητα. Ὁ πόλεμος εἶναι μιὰ συλλογική δραστηριότητα, πού κινητοποιεῖ ὅλους τούς ὀπλίτες, οἱ ὁποῖοι εἶναι παραστάτες καί ἐναλλάξιμοι. Ὁ φυσικός χώρος διεξαγωγῆς τοῦ πολέμου εἶναι ἡ καλλιιεργημένη πεδιάδα, κατάλληλη γιά νά συγκρούονται ἀντιμέτωπες οἱ φάλαγγες, καί αὐτόν ἀκριβῶς τόν χώρο πρέπει νά ὑπερασπίσει ἡ πόλη. Ὅλες οἱ ἄλλες πολεμικές ἐνέργειες, ἡ ἐνέδρα, ἡ νυκτερινή μάχη, οἱ ἀψιμαχίες στά σύνορα, ἀνήκουν στόν ἄγριο κόσμο, καί τίς ἀναθέτουν στό ἄγριο τμήμα τῆς πόλης, δηλαδή στούς νέους.

Μέ τό τραγικό θέαμα, ἡ πόλη προβληματίζεται σχετικά μέ τόν ἴδιο της τόν ἑαυτό. Καί οἱ ἥρωες, καί ὁ χορός, ἐνσαρκώνουν διαδοχικά ἀξίες πολιτικές καί ἀξίες ἀντιπολιτικές. Γι' αὐτό, ἡ τραγωδία συμπλησιάζει ὅ,τι ἡ πόλη διαχωρίζει, καί αὐτή ἡ προσέγγιση ἀποτελεῖ μιάν ἀπό τίς βασικές μορφές τῆς τραγικῆς ὑπέρβασης. Ὁ θεϊκός Ἡρακλῆς ἐκπροσωπεύει, στήν τραγωδία *Φιλοκτήτης*, τίς ὀπλιτικές ἀρετές· αὐτός εἶναι πού θά στείλει τούς δύο ἥρωες τοῦ ἔργου νά πολεμήσουν πλάι πλάι, στήν Τροία. Ὁ αὐστηρά ἀνθρώπινος Ἡρακλῆς τῶν *Τραχινίων* εἶναι ἐντελῶς διαφορετικός. Μπρός στόν Ἀχελῶο, τόν «ταυρόμορφο ποτάμι» (στ. 509), περιγράφεται ὡς κάποιος πού ἐρχεται ἀπό τή χώρα τοῦ Βάκχου, ἀπό τήν πόλη τῶν Θηβῶν, κρατώντας «καλοτέντονα τόξα καί σείοντας στά χέρια του λόγχες καί ρόπαλα»²¹ (*παλίντονα τόξα*: κατὰ λέξη, τά πρός τά πίσω

καμπτόμενα τόξα τῶν Σκυθῶν). Δηλαδή, κρατάει ταυτόχρονα τά ὄπλα τῆς ἀπάτης, τά ὄπλα τῆς κλασικῆς μάχης, καί τό ὄπλο τῆς θηριωδίας. Στήν *Ἠλέκτρα*, ὅταν ὁ Ὀρέστης μπαίνει στή σκηνή, ξέρει ἤδη ἀπό τόν χρησμό ὅτι θά πρέπει «μόνος, χωρίς στρατό κι ἀσπίδες, μέ δόλο νά κλέψει τό δίκαιο φόνο» (στ. 36-37). Πρίν τόν σκοτώσει ὁ Ὀρέστης, ὁ Αἰγισθος ρωτᾷ: «Ἄν εἶναι ἡ πράξη σου καλή, πρός τί τό σκότος;» (στ. 1493-1494, μτφρ. I.N. Γρυπάρη), καί δηλώνει στόν γιό τοῦ Ἀγαμέμνονα: «Παινεύεσαι γιά τέχνη πού δέν εἶναι / κληρονομιά σου πατρική» (στ. 1500, μτφρ. I.N. Γρυπάρη). Στόν *Οιδίποδα Τύραννο*, ἡ ἀμφιλογία γίνεται ἀκόμη πιό ἐντονη: ὁ ἥρωας εἶναι κυνηγός, ἀλλά τό θήραμα πού καταδιώκει εἶναι ὁ ἴδιος του ὁ ἑαυτός. Εἶναι γεωργός, ἀλλά ἡ γῆ πού σπέρνει εἶναι ὁ μητρικός κόλπος. Ὁ Αἴας νόμιζε ὅτι κυνηγᾷ καί θυσιάζει ἀνθρώπους, στρατιώτες· στήν πραγματικότητα ὁμως, κατέσφαζε πρόβατα. Ἡ τελευταία του πράξη, πού ἐκτελεῖ ὄχι μπροστά στόν στρατό, ἀλλά μπροστά στή θάλασσα, στά ὄρια τοῦ ἄγριου κόσμου, εἶναι μιὰ ἀνθρωποθυσία, ἡ θυσία τοῦ ἴδιου του τοῦ ἑαυτοῦ: «Νά, στέκεται ὁ σφαγέας μου [= τό μαχαίρι τῆς θυσίας] σέ τρόπο πού νά τρυπᾷ ὅσο πιό καλά...» (στ. 815-816, μτφρ. I.N. Γρυπάρη). Τό τελευταῖο του ἀντίο ἀπευθύνεται ἀκριβῶς στή γῆ τῆς πόλης του, στήν πεδιάδα ὅπου πολεμᾷ ὁ στρατός: «ὦ ἄγιο χῶμα τῆς πατρίδας μου / τῆς Σαλαμίνας καί τῆς πατρικῆς μου / ἐστίας θρόνε... κι' ὦ βρύσες καί ποτάμια καί κάμποι τῆς Τρωάδας / πού μ' ἔχετ' ἐσεῖς θρέψει, χαιρετῶ σας, / ἔχετε γειῶ» (στ. 859-863, μτφρ. I.N. Γρυπάρη).

Γνώση, τέχνη, ἐξουσία

Ἡ πόλη τῶν Ἀθηνῶν θέλησε νά ἐπιβεβαιώσει τήν ἀνωτερότητα της ἐναντί τῆς Σπάρτης, χάρις στή γνώση ἑνός ἐπαγγέλματος, μιᾶς τέχνης ξένης πρός τόν παραδοσιακό τρόπο μάχης τῶν Ἑλλήνων: τῆς ναυτικῆς τέχνης. «Τό δὲ ναυτικόν τέχνης ἐστίν», λέει ὁ Περικλῆς (Θουκυδίδης, I, 142). Ὅταν οἱ Σοφιστές παρουσιάζονταν ὡς παιδαγωγοί τῆς δημοκρατίας, ἰσχυρίζονταν ὅτι διδάσκουν ἀκριβῶς μιὰ τέχνη, ἕνα ἐπάγγελμα. Ἐνα φημισμένο χορικό τῆς *Ἀντιγόνης* ἐξυμνεῖ τίς προμηθεϊκές ἰκανότητες τοῦ ἀνθρώπου, καί δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι ἀνάμεσα στίς πρῶτες ἀνθρώπινες κατακτήσεις ἀναφέρει τή

21. Σοφοκλή, *Τραχίνιαι*, 510-512, μτφρ. I.N. Γρυπάρη.

θαλασσοκρατία: «Πολλά ἔναι τὰ θάματα, / πῶς θάμ' ἀπ' τὸν ἄνθρωπο, τίποτα / πέρ' ἀπ' τὴν ἀφρομάνιστη / τραβάει καὶ πάει τὴ θάλασσα / μέ τοῦ νοτιά τὶς φουρτοῦνες, / περνόντας κάτω ἀπ' τὰ κύματα / π' ὀλόγυρά του βρυχιοῦνται» (στ. 332-337, μτφρ. Ι.Ν. Γρυπάρη). Ἡ κατάκτηση τῆς γῆς καὶ ἡ γεωργικὴ τέχνη ἔρχονται σέ δεύτερη σειρά. Στὸ ἐγκώμιο τῶν Ἀθηνῶν, πού ἀπαγγέλλει ὁ χορὸς στὸν *Οἰδίποδα ἐπὶ Κολωνῶ*, ἡ Τάξη ἀντιστρέφεται: ὁ ποιητὴς περνáει ἀπὸ τὸν ἄγριο κόσμον, «ὅπου συνάζει ὁ Βακχευτὴς Διόνυσος», στὴ γῆ καὶ τοὺς ἐλαιῶνες, στ' ἄλογα τοῦ Ποσειδῶνα, καὶ στὸ τέλος, μόνο, ἀναφέρει τὴ θάλασσα. Στὴν πραγματικότητα, ἡ ἀμφιλογία ὑπῆρχε ἤδη στὸ χορικό τῆς *Ἀντιγόνης*, γιατί ἡ λέξη *δεινά*, σημαίνει ταυτόχρονα καὶ τὸ «θαυμαστό» καὶ τὸ «φοβερό». Τὸ ἔργο τοῦ Σοφοκλῆ παρουσιάζει μίαν ὀλόκληρη σειρά προσώπων πού ἐνσαρκώνουν τὸν ἀνθρωπιστικὸ ὀρθολογισμό, στηριζόμενο στὴν *τέχνη*, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ, ἄλλωστε, μία μόνο πλευρὰ τῆς Ἑλλάδας τοῦ 5ου αἰῶνα. Ἔτσι, σ' ἓνα πρῶτο, ἀπλό, ἐπίπεδο, ἡ Ἰοκάστη λέει: «κανεὶς θνητὸς δέν εἶναι πού νά κατέχει ἀπὸ *τέχνη* μαντικὴ» (στ. 708-709). Ὁ χρησμός πού εἶχε δοθεῖ στὸν Λάιο δέν προερχόταν ἀπὸ τὸν Ἀπόλλωνα, ἀλλὰ «ἀπὸ τοὺς ὑπῆρέτες του» (στ. 712) «Καὶ σὺ μὴν τρέμεις τῆς μάννας τοὺς γάμους. Πολλοὶ μὲ τὶς μητέρες τους, ὡς τώρα, στὰ ὄνειρά τους πλαγιάσαν» (στ. 980-982, μτφρ. Φ. Πολίτη). Καὶ πράγματι, σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ Ἡροδότου, ὁ χρησμός μποροῦσε νά ἐρμηνεύσει μὲ αἰσιόδοξο τρόπο τὸ σμίξιμο μὲ τὴ μάνα. Στὴν τραγωδία *Τραχίνιαι*, ἡ Δηιάνειρα, προκειμένου νά ξανακερδίσει τὴν ἀγάπη τοῦ Ἡρακλῆ, χρησιμοποιεῖ μιά διαφορετικὴ τέχνη: προετοιμάζει ἓνα μαγικὸ φίλτρο (στὴν πραγματικότητα ἓνα δηλητηριό), σύμφωνα μὲ τὴ συνταγὴ πού τῆς εἶχε ὑποδειξίει ὁ Κένταυρος Νέσσος.

Ὅσο γιὰ τὸν Οἰδίποδα, αὐτὸς τοποθετεῖται σ' ἓνα ἐντελῶς διαφορετικὸ ἐπίπεδο. Ὁ Σοφοκλῆς, λογοπαίζοντας συχνά μὲ τὸ ὄνομά του (*Οἰδίπους*) καὶ τὸ ρῆμα *οἶδα* (= γνωρίζω), κάνει τὸν Οἰδίποδα κάποιον πού ξέρει, πού γνωρίζει. Ὁ Οἰδίπους θ' ἀπαλλάξει τὴν πόλη τῶν Θηβῶν ἀπὸ τὴ φριχτὴ «ποικιλωδὸ», τὴ Σφίγγα, χρησιμοποιώντας ἀκριβῶς τὴ γνώση καὶ τὴν τέχνη. Αὐτὴ τὴ γνώση τοῦ Οἰδίποδα ἐπικαλεῖται καὶ ὁ ἱερέας, ὁ ἐκφραστὴς τοῦ λαοῦ, στὴν ἀρχὴ τῆς τραγωδίας: «ἄν φωνὴ ἔχης ἀκούσει θεῶν, ἢ ἀπὸ θνητοῦς ἄν ξέρης κάτι» (στ. 42-43, μτφρ. Φ. Πολίτη). Ὅταν ὁ Τειρεσίας, μιλών-

τας μὲ τὴ σειρά του αἰνιγματικά, βεβαιώνει ὅτι «ἀναδεύει ἐντὸς τοῦ ἡ ἀλήθεια», τότε ὁ Οἰδίπους, πού θεωρεῖ τὴν τέχνη τοῦ μάντη κατώτερη ἀπὸ τὴ δική του γνώση, ἀπαντᾷ: «ποιὸς σοῦ ἔμαθε τὴν ἀλήθεια: μήπως ἡ μαντικὴ σου;» (στ. 357).

Ὅταν ὁ Κρέων ἐπιστρέφει ἀπὸ τοὺς Δελφοὺς, ὁ Οἰδίπους τὸν ἀντιμετωπίζει ὡς τεχνικός τῶν πολιτικῶν πραγμάτων. Πιστεῖ ὅτι ἔχει ἀνακαλύψει μιά συνωμοσία, ἀνάμεσα στὸν μάντη καὶ στὸν κουνιαδό του, πού ἔχει σκοπὸ νά τὸν διώξει ἀπὸ τὴν ἐξουσία. Γιατί γιὰ τὸν Οἰδίποδα, γνώση κι ἐξουσία πάνε μαζί.

Ἀλλὰ μόνο μία γνώση εἶναι ἀλάθητη: ἡ γνώση πού παρέχει ἡ μαντικὴ, καὶ ὁ Οἰδίπους τὸ ξέρει αὐτὸ πολὺ καλά ὅταν, μπροστὰ στὸν Τειρεσία, παρουσιάζεται ὡς κάτοχος τῆς μαντικῆς τέχνης: οἱ ἀληθινοὶ ὅμως μάντιες εἶναι τόσο διορατικοί, ὅσο καὶ ἀνίσχυροι.

Τὸν 4ο αἰῶνα π.Χ., αὐτὸν δηλαδή πού ἀκολούθησε τὸν αἰῶνα τῆς τραγωδίας, ὁ Πλάτων θ' ἀντιτάξει στὸν λόγο τοῦ Πρωταγόρα (*πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος*), τὸν δικό του λόγο, πού θεωρεῖ τὸν Θεὸ τὸ μέτρο ὅλων τῶν πραγμάτων. Καὶ εἶναι ἀλήθεια ὅτι στοὺς Τραγικούς ἡ θεότητα ἀποτελεῖ ἐπίσης μέτρο, ἀλλὰ εἶναι μέτρο στὸ τέλος τῆς τραγωδίας. Γιατί τότε καὶ μόνον τότε ὁ κόσμος, ἢ τὸ σχέδιο τῶν θεῶν, γίνονται «ἀντιληπτά». Ὁ Πλάτων δέν ἀντιπαρθέτει τόσο αἰσθητὸ κόσμον καὶ νοητὸ κόσμον, ὅσο ἐπεξηγεῖ τὸν πρῶτο (ἀπλή ἀντανάκλαση) μὲ τὸν δεύτερο, πού ὁ φιλόσοφος ἔχει τὴ δυνατότητα ν' ἀνακαλύψει. Ἀλλὰ ὁ κόσμος τῆς τραγωδίας δέν διαθέτει φιλοσόφους ἱκανοὺς νά κατατάξουν τὰ ὄντα στὴν πραγματικὴ τους ἱεραρχία, καὶ γι' αὐτὸ ἄλλωστε ὁ Πλάτων ἀπορρίπτει τὴν τραγωδία. Στὸ *Συμπόσιον*, ὁ τραγικός ποιητὴς Ἀγάθων ὀφείλει νά ὑποχωρήσει, ὅπως ἀκριβῶς καὶ ὁ Ἀριστοφάνης, μπροστὰ στὸν Σωκράτη. Ὁ τραγικός κόσμος ἀποκλείει τὴν ἱεραρχία τῶν γνώσεων καὶ τὴν ἐνώση τῆς γνώσης μὲ τὴν ἐξουσία, πράγμα πού θέλει νά πραγματοποιήσει ὁ φιλόσοφος. Ἐξουσίες καὶ γνώσεις ἀντιπαρτίθενται σέ αὐτὴ τὴν ἀδιαφάνεια πού χωρίζει τὸν κόσμον τῶν θεῶν ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν ἀνθρώπων, καὶ στὰ πλαίσια τῆς ὁποίας πρέπει κανεὶς, κάθε στιγμή, νά διαλέγει. Στὸν ὕμνον πού κάνει στὸν ἄνθρωπο, ὁ χορὸς τῆς *Ἀντιγόνης* λέει ἀκόμη: «κι' ἐνῶ ἔχει σοφία νά μηχανεύεται / τέχνες ποῦτε μποροῦσε νά ἐλπίζει κανεὶς, πότε γυρνáει στὸ κακὸ / καὶ στὸ καλὸ πότε πάλι» (στ. 364-366, μτφρ. Ι.Ν. Γρυπάρη). Ἡ τρα-

γωδία *Οιδίπους επί Κολωνῶν*, πού παρουσιάζει τόν Θηβαίο ήρωα νά κερδίζει τήν αιωνιότητα απαντώντας στό κάλεσμα τῶν θεῶν καί μέ τήν καθοδήγηση τοῦ Θησέα, τοῦ μυθικοῦ ἰδρυτῆ τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας, δείχνει ὅτι ἡ τελευταία αὐτῆ δυνατότητα, πού ἔχει ὁ ἄνθρωπος, δέν εἶναι κάτι τό ἀδιανόητο.

Τό δράμα καί ὁ ἀναγνώστης

Ἡ τριλογία στήν ὁποία ἀνήκε ὁ *Οιδίπους Τύραννος* δέν κέρδισε τό πρῶτο βραβεῖο στά Μεγάλα Διονύσια. Τό βραβεῖο αὐτό δόθηκε στόν ἀνιψιό τοῦ Αἰσχύλου, τόν Φιλοκλή, τοῦ ὁποίου τό ἔργο δέν σώθηκε (ἴσως ὅμως νά εἶχε ἀναβάσει κάποιο ἀπό τά ἔργα τοῦ θεῖου του). Ὁ κίνδυνος τῆς ἀποτυχίας ἦταν ἕνα ἀπό τά στοιχεῖα τῶν τραγικῶν ἀγῶνων. Οἱ *Βάτραχοι* τοῦ Ἀριστοφάνη, πού γράφτηκαν τό 406 π.Χ., τή χρονιά πού πέθανε ὁ Σοφοκλῆς, δείχνουν ὡστόσο ὅτι, ἤδη ἀπό τότε, ὁ Αἰσχύλος, ὁ Σοφοκλῆς καί ὁ Εὐριπίδης κατεῖχαν τά πρωτεῖα, πράγμα πού κανεῖς πιά δέν διαμφισβητεῖ, παρ' ὅλο πού ἀκόμη συζητεῖται μέ ποιά σειρά πρέπει νά τοὺς κατατάξουν. Τόν 4ο αἰῶνα, στήν Ἀθήνα τοῦ Λυκούργου, σύγχρονου τοῦ Ἀριστοφάνη, στήνονται οἱ χαλκοὶ ἀνδριάντες τῶν τριῶν μεγάλων τραγικῶν καί ὁ λαός ἐπιχορηγεῖ τίς παραστάσεις τῶν ἔργων τους. Εἴμαστε ἔτσι οἱ κληρονόμοι τοῦ πρώτου αὐτοῦ κλασικισμοῦ, τοῦ ἀποκαθαρμένου στό μεταξύ ἀπό τοὺς ρωμαίους διδάσκαλους.

Ἡ νεώτερη ἱστορία τοῦ θεάτρου τοῦ Σοφοκλῆ ἀρχίζει στίς 3 καί στίς 5 Μαρτίου τοῦ 1585, ὅταν ὁ *Οιδίπους Τύραννος* παρουσιάστηκε μέ πριγκιπική μεγαλοπρέπεια στή Βιτσέντζα, στό «Ὀλυμπιακό θέατρο» τοῦ Palladio²². Ἀλλά, ὅπως μιά ἐκκλησία τοῦ L.B. Alberti δέν εἶναι ἕνας ἑλληνικός ναός, ἔτσι καί τό θέατρο τοῦ Palladio δέν εἶναι ἕνα ἀρχαῖο θέατρο. Ἀπό μίαν ἄποψη, μάλιστα, εἶναι ἐντελῶς τό ἀντίθετο. Ὁ ἐγχρωμος οὐρανός πάνω ἀπό τή σκηνή δέν εἶναι ὁ ἀνοικτός ὀρίζοντας τοῦ ἑλληνικοῦ θεάτρου. Ὁ χωρισμός τῆς σκη-

νῆς ἀπό τίς κερκίδες ἀπομονώνει τήν *ὄρχηστρα*, ἡ ὁποία ἐξασφάλιζε τήν ἐπικοινωνία ἀνάμεσα στοὺς ἠθοποιούς καί τό κοινό. Οἱ μαϊκῆνες τῆς *Ὀλυμπιακῆς Ἀκαδημίας* δέν εἶναι ἡ λαϊκῆ κρίση, καί ἡ παράσταση ἑνός ἀριστουργήματος δέν εἶναι ἕνας *τραγικός ἀγών*, ὅπου συναγωνίζονται συγγραφεῖς, ἠθοποιοί καί χοροὶ τριῶν τετραλογιῶν.

Μποροῦμε, βέβαια, σήμερα, νά παρακολουθήσουμε τήν παράσταση τοῦ *Οιδίποδος Τυράννου* στό θέατρο τῆς Ἐπιδαύρου, ἀλλά μιά «ἀρχαιογνωστική» ἀνάγνωση παραμένει πάντα μιά σύγχρονη ἀνάγνωση, καί τίποτε δέν μπορεῖ ν' ἀλλάξει αὐτό τό γεγονός, ἔστω καί ἂν κάθε γενιά ἐπιζητεῖ ν' ἀνακαλύψει, μέσ' ἀπό μιά προσπάθεια «ξεσκουριάσματος», τόν *ἀληθινό* Σοφοκλή καί τόν *ἀληθινό* Οιδίποδα. Καί τό μόνο πράγμα πού μπορεῖ νά μᾶς κάνει νά νιώσουμε κάποια ἀνωτερότητα εἶναι τό ὅτι ἔχουμε συνειδηση αὐτῶν τῶν διαδοχικῶν, ἐπισωρευτικῶν ἀναγνώσεων.

Δέν πρέπει λοιπόν οὔτε νά μᾶς ἐκπλήσσει, οὔτε νά μᾶς ἐξοργίζει τό γεγονός ὅτι ἔχουν προταθεῖ ἀντιφατικές ἐρμηνευτικές ἀναγνώσεις (τελευταίως μάλιστα εἶχαμε καί τήν ψυχαναλυτικῆ ἀνάγνωση). Ὅταν προσπαθοῦμε σήμερα νά κατανοήσουμε τήν ἑλληνικῆ τραγωδία μέσ' ἀπό μιά συστηματικῆ ἀντιπαράθεση τῶν ἔργων μέ τοὺς θεσμούς, μέ τό λεξιλόγιο, μέ τίς μορφές ἀποφάσεων πού χαρακτηρίζαν τήν πόλη τῶν Ἀθηνῶν τοῦ 5ου αἰῶνα, δέν ἰσχυριζόμαστε ὅτι φτάνουμε στήν ἀπόλυτη γνώση (δέν ὑπάρχει κάποιο μυστικό τοῦ *Οιδίποδος Τυράννου*, κι ἐδῶ ὁ Φρόνυτ, γοητευμένος ἀπό τόν «διάσημο ἐρμηνευτή τῶν αἰνιγμάτων», ξεγελάστηκε)· πολὺ περισσότερο μάλιστα δέν ἰσχυριζόμαστε ὅτι ξαναβρίσκουμε μιά γιά πάντα τό νόημα πού εἶχε γιά τόν συγγραφέα τῆς καί τό κοινό τῆς ἡ τραγωδία τοῦ 5ου αἰῶνα π.Χ. Ἐμεῖς διαθέτουμε μόνο τά ἔργα, καί ἀπόλυτο νόημα δέν ὑπάρχει.

Ἀκόμη καί αὐτῆ ἡ ἴδια ἡ λέξη «ἔργο» θά πρέπει νά μᾶς κάνει προσεκτικούς, γιατί τό ἔργο εἶναι ἀκριβῶς αὐτό πού δέν πρέπει νά κατακερματισθεῖ, κι ἐξω ἀπό τό ἔργο δέν πρέπει ν' ἀναζητᾶμε νοήματα. Εἶναι ἴσως ἀλήθεια ὅτι, γιά νά κατανοήσουμε τόν μῦθο τοῦ Οιδίποδα, θά ἔπρεπε, ὅπως εἶχε ὑποστηρίξει ὁ Claude Lévi-Strauss –κάπως περιέργα, πράγματι– νά συγκεντρώσουμε ὅλες τίς παραλλαγές τοῦ μῦθου, ὅσες εἶναι προγενέστερες τοῦ Σοφοκλῆ, τήν παραλλαγή πού

22. Βλ. Léo Schrade, *La Représentation d'Edipo Tiranno au Teatro Olimpico*, Παρίσι, CNRS, 1960, καί παρακάτω, σελ. 259-269.

χρησιμοποίησε ο τραγικός ποιητής, καθώς και τις παραλλαγές των διαδόχων του, στους οποίους συγκαταλέγεται ο έφευρέτης του «Οιδιποδειού συμπλέγματος». "Ένα έργο όμως δεν είναι ένας μύθος και δεν μπορεί κανείς να τό αποσυνθέσει σε πρωταρχικά στοιχεία. 'Ο μύθος θα διευκολύνει την ανάγνωση ενός έργου μονάχα κατά διαφορετικό τρόπο, στον βαθμό που μάς επιτρέπει να δούμε, πράγμα που δεν συμβαίνει πάντα, τί προσθέτει και τί αφαιρεί ο ποιητής. "Έτσι, στον *Οιδίποδα Τύραννον*, ή Σφίγγα δεν είναι τό γυναικείο, γήινο τέρας που βιάζει τούς νέους, όπως φαίνεται από άλλες μαρτυρίες, ούτε και ή κόρη του Λαίου, σύμφωνα με την παραλλαγή που αναφέρει ο Πausanias. Είναι, αποκλειστικά και μόνο, ή «φρικτή χρησμοδός» που θέτει τό αίνιγμα.

Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι δεν πρέπει να διασαφηνισθεί ή τραγωδία και με άλλα στοιχεία, πέρα από την ίδια. "Οντας πολιτικό και συνάμα θρησκευτικό θέαμα, ή τραγωδία μπορεί, έποφελώς, να συγκριθεί και με άλλα πολιτικά και θρησκευτικά πρότυπα. "Έτσι, όπως μάς θύμισε ο Jean-Pierre Vernant²³, την εποχή που ανέβηκε στο θέατρο ο *Οιδίπους Τύραννος*—αυτός ο θεός καθαρτής, ο σωτήρας της πόλης, στην αρχή, αυτό τό βδελυρό μίσημα κατόπιν, που ή πόλη άπορρίπτει κι έξορίζει—ήπληρχαν στην 'Αθήνα, καθώς και σε άλλες ελληνικές πόλεις, δύο θεσμοί, από τούς οποίους ο δεύτερος εμφανίζεται ως ή έκπολιτισμένη παραλλαγή του πρώτου. 'Ο *φαρμακός*, ήταν ένας άνθρωπος, ένα είδος «άποδιοπομπαίου τράγου», τόν όποιο έδιωχνε, κάθε χρόνο, ή πόλη έξω από τά όριά της, ως σύμβολο των μiasμάτων που είχαν έπισωρευθεί κατά τή διάρκεια του έτους. Μερικές φορές μάλιστα, τόν συντηρούσαν όλόκληρο τόν χρόνο με έξοδα του δημοσίου ταμείου, σαν έναν ψευτοβασιλιά. "Έτσι και ο *Οιδίπους* «κουβαλάει πάνω του τό βάρος όλης της δυστυχίας που βαραίνει τούς συμπολίτες του» και από την όποία τόν έκλιπαρούν να τούς απαλλάξει, στην αρχή του έργου. 'Ο όστρακισμός, διαδικασία που καθιέρωσε, φαίνεται, ο Κλεισθένης στην πόλη των 'Αθηνών, και που έφαρμόστηκε κατά τό διάστημα 487/416 π.Χ., επεδίωκε

να πιτυχει, με πολιτικά μέσα, ένα άναλογο άποτελεσμα: δηλαδή να διώξει προσωρινά από την πόλη τόν πολίτη έκείνον που, έξαιτίας της άνωτερότητάς του, κινδύνευε να επισύρει πάνω στην πόλη τή θεϊκή έκδίκηση με τή μορφή της τυραννίας. "*Υβρις φυτεύει τύραννον*, λέει ο χορός στον *Οιδίποδα Τύραννον* (στ. 873). Κατά τόν 'Αριστοτέλη²⁴, όποιος δεν μπορεί να ζήσει σε κοινωνίες «δέν άποτελεί μέρος της πόλης και, κατά συνέπεια, είναι *θηρίον ή θεός*». Αυτή άκριβώς είναι και ή μοίρα του προσώπου που παρουσιάζει ο Σοφοκλής.

Μπορούμε, επίσης, να υπενθυμίσουμε ότι στον μύθο, και, σε μεγάλο βαθμό, στους θεσμούς της αρχαϊκής και της κλασικής εποχής, ο νεαρός πολίτης, που δεν είχε ακόμα ένταχθεί στο σώμα των όπλιτών, έκανε τή στρατιωτική του «θητεία» στα όντορα της πόλης, όπου συμμετείχε σε ένέδρες· στη Σπάρτη μάλιστα, άσχολιόταν με τό κυνήγι και ξεχώριζε για τίς δόλιες, νυκτερινές του ένέργειες, γεγονός που τόν παρουσίαζε ως τήν αντίστραμμένη όψη του κανονικού πολίτη. "Αν λοιπόν έχουμε στον νού μας όλα αυτά τά στοιχεία, δεν είναι δύσκολο να τά συσχετίσουμε με την κατάσταση του Νεοπτολέμου στην τραγωδία *Φιλοκτήτης*. Γιός του 'Αχιλλέα, μελλοντικός νικητής της Τροίας, αλλά νέος άκόμη, για τήν ώρα, σαν ένας άθηναϊός εφηβός, ο Νεοπτόλεμος άποβιβάζεται σ' ένα έρημικό νησί κι έξαναγκάζεται από τόν άρχηγό του, τόν 'Οδυσσέα, να κλέψει τό τόξο του Φιλοκτήτη, «κατόρθωμα» στο όποιο αντίτίθεται και τό παρελθόν του πατέρα του και τό δικό του μέλλον. Στο τέλος της τραγωδίας, ο Φιλοκτήτης, που είχε καταστήσει ένας άγριάνθρωπος, και ο νέος που είχε προσωρινά όδηγηθεί σε δόλιες ένέργειες, επανεντάσσονται στον κόσμο της πόλης²⁵.

"Όλα αυτά, βέβαια, άποτελούν κάποιες ύποθέσεις, και θα μπορούσε κανείς να προτείνει και άλλες, που θα ήταν δυνατόν να έφαρμολύουν σε άλλα έργα του Σοφοκλή. "Ας πούμε απλά, για να καταλήξουμε, ότι οι ύποθέσεις αυτές δεν έχουν καθόλου σκοπό να υπο-

24. *Πολιτικά*, I, 1253 a, 27-29.

25. Βλ. P. Vidal-Naquet, «Le Philoctète de Sophocle et l'Éphebie», *Mythe et Tragédie*, I, σελ. 169-184 (σελ. 183-211 της έλλ. μτφρ).

23. Πρβ. J.-P. Vernant, «Ambiguïté et renversement. Sur la structure énigmatique d'*Œdipe-Roi*», *Mythe et Tragédie*, I, σελ. 117-131 (σελ. 137-154 της έλλ. μτφρ.).

καταστήσουν τήν ανάγνωση του έργου του Έλληνα ποιητή, ανάγνωση που ό καθένας κάνει, τελικά, ή θά κάνει, για δικό του λογαριασμό.

Ο ΟΙΔΙΠΟΥΣ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΔΥΟ ΠΟΛΕΙΣ
ΔΟΚΙΜΙΟ ΠΑΝΩ ΣΤΟΝ ΟΙΔΙΠΟΔΑ ΕΠΙ ΚΟΛΩΝΩ *

Ο Οιδίπους, που αντιμετωπίζεται σαν θεός στην αρχή του *Οιδίποδος Τυράννου*, εμφανίζεται στο τέλος της τραγωδίας σαν τό μίasma που βαραιίνει πάνω στην πόλη των Θηβών. Έξαθλιωμένος και τυφλός πλάνης στην αρχή του *Οιδίποδος επί Κολωνώ*, Ικέτης των Εὐμενίδων και του βασιλιᾶ των Ἀθηνῶν Θησέα, ὁ Οιδίπους γίνεται στο τέλος ὁ φιλοξενούμενος και ὁ εὐεργέτης τῆς πόλης του Σοφοκλῆ, ὁ ὄδηγός (*ἡγεμών*, στ. 1542), που βαδίζει πρὸς τὸν τάφο του, τὸν τάφο του ἥρωα, ἀφοῦ πρῶτα νίκησε ὄχι μόνο τὸν Κρέοντα, ὁ ὁποῖος θέλει νά τὸν ξαναστείλει στην πόλη των Θηβών, ἀλλὰ και τὸν Πολυνείκη, που τὸν ἰκετεύει· δηλαδή, ἀφοῦ πρῶτα ἔσπασε τὰ δεσμά που τὸν συνέδεαν ἀκόμη με τὸν οἶκον των Λαβδακιδῶν και τὴν πόλιν των Θηβῶν, τῆς ὁποίας τύραννος εἶναι ὁ Κρέων.

Ἔχουν γραφτεῖ πολλά γι' αὐτὴ τὴν παραδειγματικὴ ἀλλὰ πολὺπλοκὴ ἀναστροφή του Οιδίποδα¹. Δέν ἰσχυρίζομαι ἐπομένως ὅτι

* Ἡ μελέτη αὐτὴ δημοσιεύθηκε στὸ περιοδικό *Μῆτις*, I, 1, 1986, σελ. 37-69.

1. Γιά τὸ θέμα που παρουσιάζω ἐδῶ, μίλησα σὲ διάφορα σεμινάρια, που ἄρχισαν ἐδῶ και δεκαπέντε τουλάχιστον χρόνια. Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ὁ Pierre Ellinger ὑπῆρξε ἕνας ἰδιαίτερα χρήσιμος ἀκροατῆς. Στὴ συνέχεια, ἡ μελέτη αὐτὴ ἀποτέλεσε τὸ ἀντικείμενο ἀνακοινώσεων στοὺς Δελφούς – τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1984, ὅπου, χάρι στὸν Γιάγκο Ἀνδρεάδη, ἤμουν φιλοξενούμενος τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πολιτιστικοῦ Κέντρου – καθὼς και στὸ Ἑλληνικό Ἰνστιτούτο τῆς Πάντοβας, τὸν Μάιο τοῦ ἴδιου ἔτους, ὅπου με εἶχαν προσκαλέσει ὁ O. Longo και ὁ G. Serra.

θά παρουσιάσω επαναστατικές απόψεις: πρόκειται, μάλλον, για κάποιες νέες διευκρινίσεις. Τρία ερωτήματα θά συζητηθούν εδώ, και θά προσπαθήσω φυσικά ν' αποδείξω ότι είναι αλληλένδετα. Πώς παρουσιάζεται και τί σημαίνει ή αντιπαράθεση των δύο πόλεων, των Ἀθηνῶν και των Θηβῶν, ανάμεσα στις οποίες πορεύεται ο πλάνης Οιδίπους εγκαταλείποντας την πρώτη για νά βρει στη δεύτερη και τό καταφύγιο και τόν θάνατο; Ποιά είναι από την άλλη μεριά, ή θρησκευτική, νομική, πολιτική θέση πού αποκτά ο Οιδίπους στην πόλη των Ἀθηνῶν, ενόσω ζει ακόμη, αλλά και μετά τόν θάνατό του;

Και, τέλος, πώς έγγράφεται ή μεταλλαγή του ήρωα στη σκηνή του θεάτρου, καθώς και στον άμεσα ή έμμεσα παριστανόμενο χώρο;

* * *

Ἀποτελεί κοινό τόπο ότι ή πολιτική δραστηριότητα είναι εφεύρεση των Ἑλλήνων. Ἀλλά ἄς κατανοήσουμε αυτές τις λέξεις μέ τό

Ἀπό τότε, μού δόθηκε ή ευκαιρία νά συζητήσω αυτά τά προβλήματα σέ σεμινάρια πού ἔγιναν στις Βρυξέλλες, στην Ὀλλανδία (σέ πολλά πανεπιστήμια), στην Νάπολη, στην Κατάνη, στό Τέλ-Ἀβίβ και στη Λίλη. Εὐχαριστῶ ἐδῶ θερμά δλους τούς ἀκροατές μου, είτε κράτησαν θετική είτε ἀρνητική στάση, και ιδιαίτερα τούς J. Bollack, J. Bremmer, B. Cohen και P. Judet de La Combe. Στά ὀνόματα αυτά, θά ήθελα νά προσθέσω και τό ὄνομα του παλαιού μου φίλου B. Brano, πού ἔκανε ἐξονυχιστική κριτική του κειμένου μου. Δέν θά προσπαθίσω νά δῶσω οὔτε καν μιά συνοπτική εικόνα της τεράστιας βιβλιογραφίας πού υπάρχει για τόν *Οιδίποδα ἐπί Κολωνῶν*. Εἶχα τή χαρά νά βρεθῶ σ' ἕναν οἰκείο χώρο, διαβάζοντας τό κεφάλαιο πού ἀφιέρωσε στην τραγωδία αὐτή ὁ Ch. Segal, στό βιβλίο του *Tragedy and Civilization: An interpretation of Sophocles*, Καίμπριτζ (Μασσ.), 1981, σελ. 362-408. Ὁφείλω πολλά στον J. Jones, *On Aristotle and Greek Tragedy*, Λονδίνο, 1962, σελ. 214-235, στον B. Knox, *The Heroic Temper: Studies in Sophoclean Tragedy*, Καίμπριτζ, 1964· «Sophocles and the Polis», στό *Entretiens de la Fondation Hardt, Sophocle*, Γενεύη, 1983, σελ. 1-32· «Εἰσαγωγή» στον *Οιδίποδα ἐπί Κολωνῶν*, στό *Sophocle, The Three Theban Plays*, 1984, σελ. 255-277. Συμβουλευθήκα τήν τελευταία στιγμή, τό ὑπόμνημα του J. Kamerbeek, *The Plays of Sophocles*, VII, Λέυντεν, 1984, τό ὁποῖο ὁμως δέν μού πρόσφερε και πολλά πράγματα. Ἀνάμεσα στις πρόσφατες μελέτες πού συμβουλευθήκα για τόν Σοφοκλή, θά ήθελα νά ἐπισημάνω κυρίως τις ἐργασίες των R.P. Winnington-Ingram, *Sophocles: An Interpretation*, Καίμπριτζ, 1980, σελ. 248-279

πολύ συγκεκριμένο τους νόημα²: ὁ ἀνθρώπινος κόσμος είναι συνήθως ἕνας κόσμος συγκρούσεων και ή πολιτική δραστηριότητα συνίσταται στό ν' ἀντικειμενοποιεῖ αυτές τις συγκρούσεις, χωρίς ἔλπιδα ότι μπορεί νά τις ἐξομαλύνει. Ἡ πολιτική ἀπόφαση δέν παίρνεται ἀπό ἕναν ὑπέρτατο ἄρχοντα, πού μιλά στό ὄνομα κάποιας θεότητας, οὔτε και ἀπορρέει, κατά γενικό κανόνα, ἀπό μιά συναίνεση λίγο-πολύ ὁμόφωνη (μολονότι ὑπάρχουν κάποια παραδείγματα), ἀλλά ἀπό τήν πλειοψηφία. Είναι δέ ἀξιοσημείωτο τό γεγονός ότι ἐνώ ή πόλη των Ἀθηνῶν ἀποτελεσε, ἀπό τήν ἐποχή του Σόλωνα και του Κλεισθένη, τόν κατ' ἐξοχήν τόπο ἀνάδυσσης της πολιτικής δραστηριότητας, φαίνεται ότι ή ἀττική λογοτεχνία φρόντισε ν' ἀποκρύψει αὐτή τήν πραγματικότητα, και τό προσπάθησε αὐτό μέ τήν ἴδια ἔνταση πού κατέβαλε ή πόλη για νά τή δημιουργήσει μέ τόσο ἰδιοφυή τρόπο. Ἄς πάρουμε τό ἐξῆς παράδειγμα: οἱ ἱστορικές πηγές καθώς ἐπίσης και οἱ ἄλλες μαρτυρίες — πού, ἄλλωστε, δέν ταυτίζονται τελείως — μᾶς πληροφοροῦν για τις ἀτομικές συγκρούσεις ἀνάμεσα σέ πολιτικούς ἀρχηγούς, τις ὁποῖες κατορθώνει νά ἐπιλύσει ὁ δσπρακισμός, ἀποκαθιστώντας τήν εἰρήνη μέσα στην πόλη. Μᾶς πληροφοροῦν ἐπίσης για τις σημαντικές συζητήσεις της *Ἐκκλησίας*, ὅπου ἀντιπαρατίθενται οἱ ἀποφασιστικές ἐπιλογές: νά σκοτώσουν ή ὄχι τούς Μυτιληναίους, νά πάνε ή ὄχι στη Σικελία, ἐρωτήματα δηλαδή τόσο κεφαλαιώδη, ὅσο ὑπῆρξε, για τις σύγχρονες δημοκρατίες, τό πρόβλημα του ἄν θά ἔπρεπε νά στεῖλουν

και 335-340· A. Machin, *Cohérence et continuité dans le théâtre de Sophocle*, Κερμék, 1981, σελ. 105-149 και 405-435· V. Di Benedetto, *Sofocle*, Φλωρεντία, 1983, σελ. 217-247 και τελευταίο, ἀλλά ἐξίσου σημαντικό, για κάποιες διαφωτιστικές διατυπώσεις (σελ. 30), τό μελέτημα του R.G.A. Buxton, *Sophocles*, πού ἀποτελεῖ τόν ἀρ. 16 των *New Surveys in the Classics, Greece and Rome*, Ὁξφόρδη, 1984. Τό ἀρχαῖο ἑλληνικό κείμενο — ἐκτός ἀπό κάποιες ὀρθογραφικές λεπτομέρειες ή ἄλλες τυχόν ἐπισημάνσεις — είναι τό κείμενο της ἐκδοσης του R.D. Dawe (Τόμπνερ, Λειψία, 1979). Εὐχαριστῶ τήν Denise Fourgous για τή βοήθειά της στην παρουσίαση αὐτης της μελέτης, καθώς και τήν Maud Sissung, για τή φιλία πού μού ἔδειξε για μιάν ἀκόμη φορά.

2. Βλ. M.I. Finley, *Politics in the Ancient World*, Καίμπριτζ, 1983 (γαλλ. μτφρ. της J. Carrier, *L'Invention de la politique*, Παρίσι, 1985) και C. Ampolo, *La politica in Grecia*, Μπάρι, 1981.

άνθρωπο στο φεγγάρι, ή να εγκαταστήσουν τους πυραύλους Πέρσινγκ στην Ευρώπη. 'Αλλά εκτός από την ειδική περίπτωση του όστρακισμού, δέν έχουμε καμιά πληροφορία σχετικά μέ τό τί παιζόταν κατά τίς έκλογικές διαμάχες.

'Αλλά και αυτά άκόμη τά ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του όστρακισμού, έτσι όπως τά παρουσίασαν οί άνασκαφές του Κεραμεικού, διαφέρουν από την εικόνα του όστρακισμού πού δίνουν οί ιστορικοί της Πόλης. "Ας θυμηθούμε αυτούς τους δύο άντρες, τόν Μένωνα, γιό του Μηνοκλείδη και τόν Καλλίξενο, γιό του 'Αριστωνύμου (ένός 'Αλκμαιωνίδη ίσως), οί όποιοί εμφανίζονται συχνά στα όστρακα πού ανακάλυψαν οί άμερικανοί αρχαιολόγοι, αλλά πού είναι άγνωστοι στην ιστορική παράδοση³.

"Ας επαναλάβουμε: δέν ξέρουμε τίποτα γιά τίς έκλογικές διαμάχες, κι έδω ή αντίθεση μέ τή Ρώμη είναι έντυπωσιακή. Δέν ξέρουμε ούτε κι άν υπήρχαν πράγματι έκλογικές διαμάχες.

Οί δυσκολίες πού συναντά ό Περικλής μετά από τίς πρώτες άποτυχίες του Πελοποννησιακού πολέμου, δέν άποτελούν παρά μιá φαινομενική εξαίρεση. Τί λέει στ' αλήθεια ό Θουκυδίδης; «Στήν 'Εκκλησία του δήμου, οί 'Αθηναίοι πείθονταν στα λόγια του [του Περικλή] (*δημοσία μέν τοις λόγοις άνεπίθοντο...*)... αλλά οί πλούσιοι και ό λαός (*δήμος*) εξακολουθούσαν νά είναι άγανακτισμένοι γιά διαφορετικούς λόγους, και κυρίως οικονομικούς... και δέν έπαψε ή άγανάκτησή τους έναντίον του Περικλή, παρά μόνο όταν του επέβαλαν χρηματικό πρόστιμο. Δέν πέρασε, ώστόσο, πολύς καιρός και —μέ τή συνηθισμένη αστάθεια του πλήθους— τόν όρισαν πάλι στρατηγό και του άναθέσαν πάλι όλη τήν έξουσία... Και ήταν όλόκληρη ή πόλη (*ή ξύμπασα πόλις*) [δηλαδή ή τάξη των πλουσίων και ή λαϊκή τάξη] πού θεώρησε ότι ό Περικλής ήταν ό ίκανότερος απ' όλους νά κυβερνήσει»⁴.

'Ελλειπτικός, όπως συνήθως, ό Θουκυδίδης δέν διασαφηνίζει άν ή σταδιοδρομία του Περικλή ως στρατηγού διακόπηκε, ή όχι, από τή δίκη πού υπέστη και από τήν καταδίκη πού ακολούθησε. Μέ τή

σειρά του ό λαός, μέ τή γενική έννοια του όρου, δέν χωρίζεται σε πολιτικές παρατάξεις. Στήν αρχή είναι έναντίον του Περικλή, και στή συνέχεια συντάσσεται μέ τίς πολιτικές και στρατηγικές του επιλογές. Στο σημείο αυτό, ό Πλούταρχος πιστεύει ότι μπορεί νά είναι περισσότερο ακριβής, αλλά πολύ φοβάμαι ότι μάλλον πρόκειται γιά ρητορική υπερβολή παρά γιά πραγματική πληροφορία⁵. 'Αφού άναφέρει τόν τελευταίο λόγο του Περικλή —γιά τόν όποιο ό Θουκυδίδης (II, 60-64) ίσχυρίζεται ότι εκθέτει τήν ουσία του— ό Πλούταρχος προσθέτει: «Οί 'Αθηναίοι, άφού έγινε ψηφοφορία και υπέσχυσαν, έστρεψαν τίς ψήφους ως όπλα έναντίον του» (*τάς ψήφους λαβόντας επ' αυτόν εις τάς χείρας*), του άφήρεσαν τή στρατηγία και του επέβαλαν χρηματικό πρόστιμο. 'Η πόλη, όμως, άφού έδοκίμασε τους άλλους στρατηγούς και ρήτορες γιά τή διεξαγωγή του πολέμου, επειδή κανείς δέν φαινόταν νά έχει άνάλογη πρός τίς περιστάσεις βαρύτητα, ούτε τόσο κύρος, ώστε νά άποτελή έγγύηση γιά τόσο σπουδαία ήγεσία, άρχισε νά ποθη πάλιν εκείνον και νά τόν καλή στο βήμα και στή στρατηγία (*στρατηγιον*)... 'Αφού δέ ό λαός του έζήτησε συγγνώμη γιά τήν άγνωμοσύνη πού έδειξε πρός αυτόν, ό Περικλής ανέλαβε πάλιν τήν έξουσία και έξελέγη στρατηγός. 'Επρότεινε τότε τήν κατάργηση του νόμου περί νόθων...»⁶. 'Η διήγηση είναι φυσικά περισσότερο λεπτομερές από τή διήγηση του Θουκυδίδη και είναι ή μόνη πηγή πού διαθέτουμε γιά τό πώς έχασε ό Περικλής τό αξίωμα του στρατηγού. Αυτή όμως ή συγγνώμη πού ζητά ό λαός από τόν Περικλή είναι ύποπτη και ίσως περισσότερο ρωμαϊκή παρά έλληνική συνήθεια. 'Εν πάση περιπτώσει, δέν ύπάρχει τίποτε έδω πού νά ύπονοεί κάποια έκλογική έκστρατεία.

Δέν ξέρουμε επίσης άν υπήρξαν ποτέ όμοιογενείς πολιτικά κατάλογοι των ύποψηφίων. Πουθενά δέν άποδεινύεται ότι ό Σοφοκλής, πού ήταν μαζί μέ τόν Περικλή στρατηγός στην έκστρατεία της Σάμου (440 π.Χ.) — πρόκειται, μάλιστα, γιά τόν μόνο πλήρη κατάλογο στρατηγών πού διασώζεται — υπήρξε μέλος τής ίδιας μέ τόν Περι-

5. Περικλής, 35, 4-6, 37 (μτφρ. Θ.Γ. Παπακωνσταντίνου, έλαφρά τροποποιημένη).

6. Δέν τό θέτω αυτό ως γενικό κανόνα, αλλά θά σημειώσει κανείς τόν σκεπτικισμό του Finley, *Politics*, σελ. 50-51.

3. Πρβ. M.I. Finley, *Politics*, σελ. 64-65.

4. Θουκυδίδης, II, 65, 2-4 (μτφρ. "Α. Βλάχου, με κάποιες τροποποιήσεις).

κλή πολιτικής ομάδας. Καί ὅλοι ξέρουμε, γιά νά πάρουμε ἕνα πολύ μεταγενέστερο παράδειγμα, ὅτι ὁ Αἰσχύνης καί ὁ Δημοσθένης, ἀνῆκαν στήν ἴδια πρεσβεία πού στάλθηκε στόν Φίλιππο.

Στήν πόλη τῶν Ἀθηνῶν ἡ πολιτική συζήτηση καί ἡ πολιτική διαμάχη παρουσιάζονται συνήθως ὄχι ὡς ἡ κανονική πρακτική τῆς δημοκρατικῆς πόλης, ἀλλά ὡς ἡ *στάσις* – γιά νά μεταχειρισθοῦμε αὐτή τή λέξη, τῆς ὁποίας τό νόημα καλύπτει ἕνα ὀλόκληρο φάσμα, πού πάει ἀπό τήν ἀπλή ἀντίδραση ἕως τόν ἐμφύλιο πόλεμο, περνώντας ἀπό τίς πολιτικές φατρίες⁷, μέ τίς πιό μειωτικές σημασίες τῆς λέξης. Ἡ Nicole Loraux κατάλαβε πολύ καλά αὐτό τό σημεῖο: «Ἡ διαίρεση, ἀφοῦ ἐγινε ξεκάθαρη ἀπειλή, ἐδραιώνεται στήν ἀρρωστημένη πόλη, πού σπαράσσεται ἀπό τίς συγκρούσεις τῶν πολιτῶν [...]. Ἀπό τή διχογνωμία ἕως τήν αἰματηρή σύγκρουση, ὑπάρχει βέβαια ἀπόσταση. Γιά νά γίνει ὁμοῦς αὐτό τό βήμα ἀρκεῖ – αὐτή τουλάχιστον εἶναι ἡ ὑπόθεση – νά μιμηθεῖ κανεῖς τοῦς Ἕλληνας⁸. Ὅλους τοῦς Ἕλληνας; Ὁχι βέβαια. Καί ἡ Nicole Loraux τό ξέρει καλύτερα ἀπό κάθε ἄλλον. Ὅλα τά λογοτεχνικά εἶδη δέν τοποθετοῦνται, ὡς πρὸς αὐτό τό ζήτημα, στό ἴδιο ἐπίπεδο, καί θά ἔλεγα εὐχαρίστως, γιά νά φτάσω τελικά στό θέμα μου, ὅτι ἡ ἱστορία ἀναγνωρίζει κι ἐντοπίζει, μέσα σέ ὀρισμένα ὄρια⁹, τήν πολιτική διαμάχη, τήν ὁποία ὁ ἐπιτάφιος λόγος τήν ἀναιρεῖ¹⁰, ἐνῶ ἡ κωμῶδία μετατρέπει σέ παραῶδία τήν ἴδια της τήν οὐσία, καί ἡ τραγωδία τήν ἐκπατρίζει.

Τί σημαίνουν ὅλα αὐτά; Ἀπλῶς τό ἐξῆς: ὅταν ἡ πόλη πού ἀναπαριστάνεται εἶναι ἡ πόλη τῶν Ἀθηνῶν ἢ κάτι ἰσοδύναμο τῶν Ἀθηνῶν – εἴτε πρόκειται γιά τό Ἄργος στίς *Ἰκέτιδες* τοῦ Αἰσχύλου, εἴ-

7. «All levels of intensity were embraced by the splendid Greek portmanteau-word stasis», γράφει ὁ Finley, *Politics*, σελ. 105.

8. N. Loraux, «L'oubli dans la cité», *Le Temps de la réflexion*, 1, 1980, σελ. 213-242.

9. Πρβ. Finley, *Politics*, σελ. 54-55.

10. Αὐτό ἔχει ἀποδειχθεῖ ἀποφασιστικά, κατά τή γνώμη μου, ἀπό τήν N. Loraux, *L'Invention d'Athènes*, Βερολίνο, Χάγη, Παρίσι, 1981, ἰδιαίτερα σελ. 268-291. Ὁ C. Amrolo ἀφιέρωσε ἕνα κεφάλαιο τοῦ βιβλίου του (δ.π., σσημ. 2) σέ αὐτή τήν ἄρνηση τῆς πολιτικῆς (σελ. 40-55), ἀλλά θά πρέπει νά πᾶμε πολύ πιό πέρα. Ἡ ἄρνηση τῆς πολιτικῆς δέν ἀφορᾷ παρά μόνον τοῦς φιλοσόφους.

τε γιά τήν Ἀθήνα στίς *Ἰκέτιδες* καί στοῦς *Ἡρακλείδες* τοῦ Εὐριπίδη, ἢ τέλος στόν *Οἰδίποδα ἐπί Κολωνῶ* – τότε ἡ συζήτηση ἀκυρώνεται κατά κάποιον τρόπο, καί ἡ πόλη παρουσιάζεται ὅπως θά τήν ἤθελε ὁ Πλάτων: δηλαδή μία.

Τό ὅτι πρόκειται ἐδῶ γιά μιάν ἐπιλογή, τό ἀποδεικνύει μέ θαυμάσιο τρόπο ἕνα γνωστό χωρίο τῶν *Ἰκετιδῶν* τοῦ Αἰσχύλου. Ἡ ἀπόφαση σχετικά μέ τό ἄσυλο πού δόθηκε στίς κόρες τοῦ Δαναοῦ πρέπει νά παρθεῖ ἀπό τήν πλειοψηφία, καί ὁ κορυφαῖος ρωτᾷ (στ. 603-604):

Ἐνισπε δ' ἡμῖν, ποῖ κεκύρωται τέλος,
δήμου κρατοῦσα χεῖρ ὅπη πληθύνεται;

(Πές μας λοιπόν, πῶς βγήκε τελικά ἡ ἀπόφαση; πρὸς τά πού ἐγειρε ἡγεμονικά, ἡ πλειοψηφία τῶν σηκωμένων χεριῶν τοῦ δήμου;).

Καί ἡ ἀπάντηση εἶναι (στ. 605):

Ἐδοξεν Ἀργείοισιν οὐ διχορρόπως

(Οἱ Ἀργεῖοι ἀποφάσισαν ὁμόφωνα [χωρίς καμιάν ἀμφιταλάντευση]). Τό ψήφισμα πού δίνει τό δικαίωμα τοῦ μετοίκου στίς Δαναΐδες, ἀφοῦ βέβαια χρησιμοποιοῦν ἡ *Πειθῶ*, μέ τά «καλογυρισμένα λόγια ἱκανά νά πείσουν τά πλήθη» (*δημηγόρου* [...] *εὐπιθεῖς στροφάς*) (στ. 623)¹¹ πάρθηκε ἀπό ὄλον τόν λαό παμψηφεί, *πανδημία* (στ. 607), χωρίς μάλιστα νά χρειασθεῖ νά ἐπέμβει ὁ κήρυκας (*ἀνευ κλητήρος*, στ. 622). Καί μόνο γιά τό μέλλον, προέβλεψαν τήν περίπτωση ὅπου κάποιος πολίτης τοῦ Ἄργους θά ἀρνιόταν νά βοηθήσει τά θύματα (στ. 613-614).

Ἐπάρχει βέβαια μιὰ φαινομενική ἐξαίρεση στόν κανόνα πού θέτω ἐδῶ. Στό τέλος τῶν *Εὐμενίδων* (στ. 752), οἱ ψῆφοι εἶναι μοιρασμένοι. Οἱ βωβοὶ κομπάρσοι, πού συνεδριάζουν ὡς δικαστές στόν Ἄρειο Πάγο¹², δίνουν μιάν ἐπιπλέον ψῆφο στίς ἐχθρικές πρὸς τόν Ὀρέστη δυνάμεις: ἀλλά ἡ Ἀθηνά ἐπιβάλλει τελικά τήν ἀθώωσή

11. Πρβ. R.G.A. Buxton, *Persuasion in Greek Tragedy. A Study of Peitho*, Καίμπριτζ, 1982, ἰδιαίτερα σελ. 79: «For the moment, political peitho is supreme».

12. Σχετικά μέ τόν ἀριθμό καί τόν ρόλο τους, πρβ. O. Taplin, *The Stagecraft of*

του, εκφράζοντας με τη μοναδική αλλά διπλή ψήφο της την όμοφω-
νία της πόλης. Ἡ έντονη συζήτηση πού ἄρχισε ἔγινε τελικά μόνο
ἀνάμεσα σέ θεότητες, στόν Ἀπόλλωνα καί τίς Ἐρινύες.

Ἄν ὁμως στούς Τραγικούς, ἡ πόλη τῶν Ἀθηνῶν δέν ἀντιμάχεται
τόν ἑαυτό της, ἡ *στάσις* ἔχει ἕναν προνομακό χῶρο, τήν πόλη τῶν
Θηβῶν, ἡ ὁποία εἶναι, θά λέγαμε, μιά ἀντι-πόλη¹³. Αὐτό βλέπει κα-
νεῖς στούς *Ἐπτά ἐπί Θήβας* τοῦ Αἰσχύλου, ὅπου ἡ *στάσις*, ἀνάμεσα
στόν Ἐτεοκλή καί τίς γυναῖκες, σημαδεύει τήν ἀρχή τοῦ ἔργου, ἐνῶ
ὁ ἐπίλογος, εἴτε εἶναι γνήσιος εἴτε ὄχι, δείχνει ὅτι ἔχει κανεῖς περά-
σει – μέ τόν χωρισμό τοῦ χοροῦ σέ ὁπαδούς τῆς Ἀντιγόνης καί σέ
ὁπαδούς τῆς Ἰσμήνης – ἀπό τόν πόλεμο μεταξύ ξένων, στόν ἐμφύ-
λιο πόλεμο. Τό ἴδιο συμβαίνει καί στίς τραγωδίες τοῦ Εὐριπίδη *Ἰ-
κέτιδες*, *Φοῖνισσαι*, *Ἡρακλῆς* καί, φυσικά, *Βάκχαι*: θά μπορούσε
κανεῖς νά δείξει ὅτι στήν τελευταία αὐτή τραγωδία ἡ *στάσις* διαδρα-
ματίζεται μέσα στό ἴδιο τό κεντρικό πρόσωπο, τόν βασιλιά Πενθέα,
πρόσωπο διχασμένο ἀνάμεσα στόν ὀπλίτη καί τή γυναῖκα. Καί τό
ἴδιο διαπιστώνεται βέβαια καί στόν Σοφοκλή, μέ τά τρία θηβαϊκά
ἔργα.

Γιά νά καταλάβουμε αὐτή τήν ιδιαιτερότητα τῆς πόλης τῶν Θη-
βῶν, ἡ ὁποία ἔχει παγιωθεί στόν ρόλο τῆς κακῆς πόλης, ἀρκεῖ, πα-
ραδείγματος χάρη, νά δοῦμε τήν τραγική μοῖρα τῆς πόλης Ἄργους-
Μυκηνῶν. Ὅπως ἔχω πεῖ ἤδη, στίς *Ἰκέτιδες* τοῦ Αἰσχύλου πρόκει-
ται γιά πόλη πού ἐμφανίζεται ὡς *μία*, ὅπως καί ἡ πόλη τῶν Ἀθηνῶν
στό ὁμώνυμο ἔργο τοῦ Εὐριπίδη. Ἀντίθετα στόν *Ἀγαμέμνονα* καί
στίς *Χοηφόρους*, ὅπως καί στήν *Ἡλέκτρα* τοῦ Σοφοκλή ἢ στήν *Ἡ-
λέκτρα* τοῦ Εὐριπίδη, πρόκειται γιά τήν κακοκυβερνημένη πόλη,
ὅπου ὁ βασιλιάς εἶναι ἀπών, κι ὅπου κυβερνᾷ μιά γυναῖκα. Ἀλλά
τίποτε καλό δέν μπορεῖ νά βγεῖ ἀπό τήν κακή διακυβέρνηση. Μετα-

Aeschylus. *The Dramatic Use of Exits and Entrances in Greek Tragedy*, Ὁξφόρ-
δη, 1977, σελ. 392-395.

13. Δανεῖζομαι τήν ἰδέα αὐτή ἀπό μιά προφορική ἀνακοίνωση τῆς Froma I.
Zeitlin, ἡ ὁποία πρόκειται νά δημοσιεύσει πολύ σύντομα ἕνα δοκίμιο σχετικό μέ
αὐτό τό θέμα, πράγμα πού πληροφορήθηκα ὅταν οἱ σελίδες αὐτές ἔχαν ἤδη συν-
ταχθεῖ. Πρβ. πρὸς τό παρόν, *Under the Sign of the Shield*, Ρώμη, 1982, σελ. 199,
σημ. 5.

ξυ ὄλων αὐτῶν τῶν ἔργων, ἡ περίπτωση τῆς τραγωδίας *Ὀρέστης*
τοῦ Εὐριπίδη εἶναι ἐκπληκτική. Τό ἔργο αὐτό, πού ἀποτελεῖ μετά
ἀπό μισό καί περισσότερο αἰῶνα, πραγματική ἀπάντηση στίς *Ἰκέ-
τιδες* τοῦ Αἰσχύλου¹⁴, μᾶς παρουσιάζει μιά κρίση τοῦ Ὀρέστη, δια-
φορετική ἀπό τήν κρίση στίς *Εὐμενίδες*. Ὁ Ὀρέστης καί ἡ ἀδελφή
του δέν προσάγονται ἐνώπιον τοῦ Ἀρείου Πάγου, ὅπου θεοί καί πο-
λίτες εἶναι ἀναμειγμένοι, ἀλλά ἐνώπιον μιάς Ἐκκλησίας τοῦ Ἀρ-
γους, ἡ ὁποία μοιάζει σέ ὅλα τά σημεῖα μέ τήν Ἐκκλησία τῶν Ἀθη-
νῶν, ἔτσι ὅπως τήν εἶδαν αὐτοί πού ἀσκοῦσαν κριτική στή δημο-
κρατία – βρισκόμαστε στήν ἀνοιξη τοῦ 408 π.Χ.¹⁵

Οἱ ὀμιλητές διαδέχονται καί ἀντικρούουν ὁ ἕνας τόν ἄλλο. Ὁ
κῆρυκας Ταθύβιος χρησιμοποιεῖ διπλονόητη γλώσσα. Ὁ Διομή-
δης εἶναι ὑπέρ τῆς ἐξορίας, καί «οἱ μισοί συμφώνησαν: οἱ ἄλλοι ὁ-
μως δέν συμφωνοῦσαν» (στ. 901-902). Τότε, ἕνας «ψευτο-Ἀργεῖος»,
δηλαδή ἕνας μέτοικος, πού ὁ σχολιαστής τόν ταυτίζει μέ τόν δημα-
γωγό Κλεοφόντα, προτείνει λιθοβολισμό (στ. 902-916), ἐνῶ ἕνας
ἀνώνυμος χωρικός, ἕνας ἀπ' αὐτούς τούς *αὐτουργούς* πού προτιμᾷ ἡ
μετροπαθῆς πολιτική σκέψη, στά τέλη τοῦ 5ου αἰῶνα¹⁶, ζητάει, ἀν-
τίθετα, νά στεφανωθεί ὁ Ὀρέστης. Καί οἱ *χρηστοί*, δηλαδή οἱ «ἄ-
ξιοι», τά μέλη τῆς ἀνώτερης τάξης, «τοῦ δίνουν δίκαιο» (στ. 917-
930). Νίκησαν ὁμως ὁ δημαγωγός καί τό κόμμα τοῦ δήμου. Ὡστό-
σο, δέν πρόκειται, βέβαια, γιά τό *ὄνομα* Ἀθῆναι, ἀλλά γιά τήν ἴδια
τήν πόλη τῶν Ἀθηνῶν.

Πρέπει, πάντως, νά τό καταλάβουμε καλά: ἡ σχέση Θηβῶν / Ἀ-
θηνῶν δέν εἶναι αὐτή πού ἀναφέραμε. Ἡ πόλη τῶν Θηβῶν δέν εἶναι

14. Στόν *Ὀρέστη* τοῦ Εὐριπίδη περιγράφεται μιά Ἐκκλησία, πού συνέρχεται
«στό βουναλάκι ἐκεῖνο / πού ἔχουν νά λένε πρῶτος ὁ Δαναός / νά συναχθεῖ εἶπε ὁ
λαός ν' ἀποφασίσαι / ποῖο πρέπει γιά τόν Αἴγυπτο ἀντισηκῶμα» (στ. 871-873,
μτφρ. Ἄ. Τερζάκη)· μέ ἄλλα λόγια, στόν τόπο ὅπου γεννήθηκε ἡ δημοκρατία.

15. «Σέ μιά στιγμή βαθύτατου σκεπτικισμοῦ, σχετικά μέ τή δημοκρατική ζωή
καί τή λειτουργία τῆς ἀθηναϊκῆς ἐκκλησίας», τονίζει ὁ V. Di Benedetto στήν
ἐκδοση πού ἔκανε τῆς τραγωδίας, Φλωρεντία, 1965, σελ. 171.

16. Πρβ. R. Goossens, *Euripide et Athènes*, Βρυξέλλες, 1962, σελ. 556-559 καί
Cl. Mossé, *La fin de la démocratie athénienne*, Παρίσι, 1962, σελ. 251-253 (ἐλ-
λην. μετ., *Τό τέλος τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας*, ἐπιμ. Γ.Κ. Βλάχου, Ἀθήνα,
1978, σελ. 193, σημ. 2).

ένα απλό πλαίσιο όπου μπορεί κανείς να μεταγράψει τόσο την εξιδανίκευση των Αθηνών όσο και τη χονδροειδή γελοιογράφηση της. Αυτό που χωρίζει τις δύο πόλεις, είναι άραγε ή μακρόχρονη, λόγω χειρτείας, έχθρότητα, με την ίδρυση κυρίως του Κοινού των Βοιωτών, τό όποιο παρουσιάζεται ως απάντηση στους θεσμούς του Κλεισθένη¹⁷; Τό θέμα πάντως είναι ότι ή πόλη των Θηβών λειτουργεί, στην τραγωδία, ως παράδειγμα διαιρεμένης πόλης. Πρόκειται για ουσία, και όχι για ύπαρξη¹⁸.

Άς δοϋμε λοιπόν πώς εφαρμόζεται αυτή ή αρχή στον *Οιδίποδα επί Κολωνών*. Καί άς θέσουμε κατ' αρχήν αυτή την απλή ερώτηση: ποιός κυβερνά τή θηβαϊκή πόλη τή στιγμή που ό Οιδίπους φθάνει στην Αθήνα; Τό πρόβλημα τό διατυπώνει ή Ίσμήνη, σύμφωνα με τους τρόπους μιάς ιστορικής διήγησης. Αρχικά, τά δύο άδελφια της, κυριευμένα από την άγνή *ερίδα*, αντιδικούν με πάθος: «συνερισιά ήταν πρώτα μεταξύ των / ν' αφήνανε στον Κρέοντα τό θρόνο, / για να μή μολυνόντανε κι ή πόλη» (στ. 367-369, μτφρ. Ι.Ν. Γρυπάρη). Στη συνέχεια όμως θριαμβεύει ή *κακή ερίς* (στ. 372)¹⁹, ή νοσηρή διαμάχη, αλληλένδετη με την πρώτη, από την εποχή του Ησιόδου, και φέρνει και τά δύο άδελφια αντιμετώπια με τον Κρέοντα. Κατόπιν όμως τους αντιτάσσει τον έναν προς τον άλλον, άφου ό μι-

17. Βλ. Ρ. Λένεque και Ρ. Vidal-Naquet, *Clisthène l'Athénien*, Μπεζανσόν και Παρίσι, 1964, σελ. 112-113 (έλλην. μτφρ. *Κλεισθένης ό Αθηναίος*, Αθήνα 1989).

18. Γι' αυτόν τον λόγο, δέν νομίζω, όπως ό Β. Κνοχ (στό γνωστό βιβλίο του *Edipus at Thebes*, Νιού Χέιβεν, 1957) ότι ό Οιδίπους (στόν *Οιδίποδα Τύραννον*) είναι μιά εικόνα της κυριαρχικής τάξης των Αθηνών, μιά συνειδητή, έν πάσει περιπτώσει, άπεικόνιση. Καί διαφωνώ με τον J. Dalfon, «Philoktet und Edipus auf Kolonos», *Festschrift E. Grassi*, Μόναχο, 1973, σελ. 43-62, ό όποίος βλέπει (σελ. 55-57) στη σύγκρουση των δύο άδελφών, στην πόλη των Θηβών, μιά μετάθεση της αθηναϊκής *στάσεως*.

19. Η παρουσία της *κακής ερίδος* στον στίχο 372 συνεπάγεται τή διατήρηση της λέξης *ερίς* στον στίχο 367, λέξη που ό Tygwhitt, και στη συνέχεια ό Jebb, είχαν διορθώσει σε *εργος*. Ό Jebb πίστευε ότι ήταν αίσθητή ή επίδραση του κειμένου του Ησιόδου (*Έργα και Ημέραι*, 11 κ.έ.) αλλά με την έννοια μιάς παράληξης του κειμένου: βλ. τή σημείωση στη σχολιασμένη του έκδοση (Καίμπριτζ, 1899, επανέκδοση Hakert, Άμστερνταμ, 1965), σελ. 65-66.

κρότερος, ό Έτεοκλής, θέλει να νικήσει τον μεγαλύτερο, τον Πολυνείκη — ή τελευταία αυτή λεπτομέρεια είναι εμπνευση του Σοφοκλή²⁰ — ό όποίος, διωγμένος και εξόριστος, καταφεύγει στο Άργος άπ' όπου και ξεκινά τον πόλεμο εναντίον της ίδιας του της πόλης (στ. 375-380). Έτσι βρίσκεται και αυτός ανάμεσα σε δύο πόλεις, δύο πόλεις που πολεμάνε μεταξύ τους: μόνο που έδώ, εναντίον της πόλης των Θηβών είναι τό Άργος. Άλλά είναι πράγματι ό Έτεοκλής βασιλιάς των Θηβών; Ό Οιδίπους κατηγορεί τους δύο γιους του, ότι, αντί να προτιμήσουν τον πατέρα τους, επιζήτησαν τον θρόνο, τό σκήπτρο, την άσκηση της τυραννίας και της εξουσίας (στ. 448-451, 1354-1357), δηλαδή προτίμησαν την πόλιν, και όχι τον οίκον. Άλλά ό Πολυνείκης λέει στον Οιδίποδα ότι ό Έτεοκλής «είναι τυραννος στο σπίτι μας»²¹, *ό δ' έν δόμοις τυραννος, ό κύριος του οίκου, κατά κάποιον τρόπο. Αντίθετα, η πολιτική τυραννία άσκειται από τον Κρέοντα, που διακηρύσσει την κυριαρχία του, ενώ ταυτόχρονα ύποκρινεται ότι εξαρτάται από την πολη: και τυραννος ών, άν και είμαι τυραννος»* (στ. 851). Άν παραλείψουμε τον Οιδίποδα, ό όποίος διατηρεί τό δικαίωμα να εξασφαλίσει, πεθαίνοντας, στην πόλη των Θηβών, τή σωτηρία της γενέθλιας πόλης, ύπάρχουν τρεις ύποψήφιοι για την ήγεμόνευση των Θηβών: ό Κρέων, ό Έτεοκλής και ό Πολυνείκης, που βρίσκεται επικεφαλής ενός στρατού Άργείων και θεωρείται από τον Θησέα Άργεϊός άλλά και συνάμα συγγενής (*έγγενής*) του Οιδίποδα (στ. 1167).

20. Βλ. τή σημείωση του Jebb, *ό.π.*, σελ. 67. Στην τραγωδία *Φοίνισσαι* του Εϋριπίδη (στ. 71) ό Έτεοκλής ύπενθυμίζει τό δικαίωμα που έχει ως πρωτότοκος. Ό Πολυνείκης επικαλείται τά δικά του δικαιώματα στον *Οιδίποδα επί Κολωνών*, στ. 1294 και 1422. Σχετικά με τον στίχο 1354 του *Οιδίποδος επί Κολωνών*, ό Mazon παρατηρεί: «Στήν πραγματικότητα, ό Πολυνείκης δέν βασιλεύε ποτέ στην πόλη των Θηβών». Άλλά τί είναι «ή πραγματικότητα» στο παρελθόν της τραγικής δράσης; Στο νέο παπυρικό άπόσπασμα της Λιλής (*P. Lille*, 73), ή μητέρα των δύο άδελφών τους θεωρεί ίσους, χωρίς να γίνεται καμιά αναφορά στο δικαίωμα του πρωτότοκου. Ό Έτεοκλής πρέπει να πάρει την πολιτική εξουσία, και ό Πολυνείκης τή διαχείριση του πλούτου.

21. Τύραννος και όχι βασιλιάς, όπως μεταφράζει ό Mazon στον στίχο 1338: θα πρέπει, για μιάν ακόμα φορά, να καταδικάσουμε την κακή συνήθεια των γάλλων μεταφραστών, που άποδίδουν τό *τύραννος* με τή λέξη «βασιλιάς».

«Ούτε άναρχία, ούτε δεσποτισμός» (μητ' άναρκτον βίον μητε δεσποτούμενον), είναι τό σύνθημα τών Έριυνών στις *Ευμένιδες* (στ. 525-526 καί 696), σύνθημα πού υιοθετεί καί ή Άθηνά. Είδαμε μόλις ότι ή πόλη τών Θηβών δέν έχει σταθερή ήγεσία καί είναι συνάμα ύποταγμένη σέ μιá τυραννία. Αύτή λοιπόν ή τυραννοκρατούμενη πόλη είναι επίσης καί μιá πόλη άδικη. Ό Οιδίπους κατηγορεί ότι τόν «έδесе σ' άνιερα κρεβάτια, τέλεια άνίδεο, μέ κατάρατους γάμους» (στ. 525-526, μτφρ. Ι.Ν. Γρυπάρη). Σύσσωμη ή πόλη τόν έδιώξε από τό θηβαϊκό έδαφος (στ. 440-441):

πόλις βία
ήλαυνέ μ' εκ γης χρόνιον

(ή πόλη μέ τή βία μέ ξώριζε, ύστερ' από τόσο χρόνο) (μτφρ. Ι.Ν. Γρυπάρη). Καί όπως λέει ό Κρέων, πάλι ή πόλη τών Θηβών άποφάσισε τήν έπιστροφή του Οιδίποδα (στ. 736)²².

Αύτή όμως ή υπεύθυνη πόλη είναι επίσης, μέσ' από τά λόγια του Κρέοντα, μιá πόλη πού ψεύδεται, χρησιμοποιώντας μιá ψεύτικη *πειθώ*²³, έναν τρόπο «πειστικότητας» πού θά μπορούσε κάλλιστα νά συσχετισθεί μέ τόν σύγχρονο ιδεολογικό λόγο. Στους στίχους 728-760, ό Κρέων μιλά για τήν πόλη τών Θηβών σαν νά ένσάρκωνε ή πόλη αύτή τίς άθηναικές αξίες, σαν νά βρίσκονταν, οι δύο πόλεις, στό ίδιο επίπεδο. Ό Κρέων λέει ότι έρχεται στην πόλη τών Άθηνών, όχι ως βασιλιάς, αλλά ως *Κρέων*, (στ. 733), επικαλούμενος τήν άρχή της αρχιότητας ως προς τήν ηλικία. «Καί δέ μ' έχει ένας μονάχα στείλει, μ' άπ' τήν πόλη όλόκληρη τήν έντολή έχω πάρει» (μτφρ. Ι.Ν. Γρυπάρη) (*άλλ' άστών υπό πάντων κελευσθείς*, στ. 737-738)²⁴. Καλεί τόν Οιδίποδα, στό όνομα της *πειθούς* (στ. 756), νά επιστρέψει στην πόλη του, στόν οίκο τών προγόνων του, στην πόλη πού τόν άνέθρεψε. Ό Οιδίπους όμως έχει ήδη προειδοποιηθεί από

22. Βλ. επίσης τους στίχους 540-541, όπου ό Οιδίπους μιλά για τό *δάρων* πού του πρόσφερε ή πόλη για τίς υπηρεσίες του.

23. Πρβ. Buxton, *Persuasion*, σελ. 140-141.

24. Υιοθετώ έδώ, μαζί μέ τόν Jebb καί τόν Dawe, τή γραφή *άστών* πού δίνουν όρισμένα χειρόγραφα, ενώ άλλα (μεταξύ τών όποιων καί ό κώδικας Laurentiana) έχουν *άνδρων*, πού φαίνεται νά προήλθε από τή λέξη *άνδρα* του στίχου 735.

τήν Ίσμηνη (στ. 399-405): δέν πρόκειται νά περάσει τά σύνορα: θά παραμείνει έξω, στην άκρη, *πάρανλος*, (στ. 785), δηλαδή, σύμφωνα μέ τή διατύπωση του σχολιαστή, *έν άγροίς*, στόν χώρο του έξω. Δέν πρόκειται πάντως μόνο για τό παρελθόν καί τό μέλλον: μπροστά στα μάτια τών θεατών, ό εκπρόσωπος τών Θηβών, ό Κρέων, παρανομεί, παραβιάζοντας τον άθηναικό νόμο μέ τήν άπαγωγή της Άντιγόνης καί της Ίσμηνης, καί μέ τήν άπειλή ότι θ' άπαγάγει επίσης τον Οιδίποδα καί θ' αύξησει έτσι τη λεία (ρύσιον) της πόλης του. Καί δέν πρόκειται έδώ — εκτός μόνο σέ επίπεδο λεξιλογίου — για αντίποινα πού εφαρμόζονται βάσει ενός ύπαρκτου δικαίου, αλλά για τήν ώμη καί καθαρή βία²⁵.

Υπάρχει ανταπάντηση σέ αυτό τό κατηγορητήριο: Μπορεί νά διαχωρισθεί ή πόλη τών Θηβών από τους άρχηγούς της τους πραγματικούς (Έτεοκλής, Κρέων) ή τους έν δυνάμει (Πολυνείκης); Ό Οιδίπους τό προαναγγέλλει στόν Πολυνείκη: δέν πρόκειται νά καταλάβει τήν πόλη τών Θηβών (στ. 1372). Η έκστρατεία τών Έπτά θ' άποτύχει. Έδώ, είναι δύσκολο ν' άγνοήσει κανείς τόν μύθο. Πιο έκπληκτικός άκόμη είναι ό λόγος του Θησέα προς τόν Κρέοντα (στ. 919-920):

Καίτοι σε Θηβαί γ' ούκ έπαίδευσαν κακόν
ού γάρ φιλοῦσιν άνδρας εκδικους τρέφειν

(Κι όμως ή Θήβα δέν σέ δίδαξε νά γίνεις κακός: δέν αγαπά ανθρώπους άδικους νά τρέφει). Οι στίχοι αυτοί ξεσήκωσαν έντονες πολεμικές. Ό Wilamowitz είδε έδώ έναν ύπαινιγμό στό κόμμα του Ίσμηνία, στη θηβαϊκή πόλη, έχθρικό προς τήν αντι-άθηναική πολιτική της²⁶. Αντί ν' ακολουθήσουμε αύτή τήν κατεύθυνση, θά ήταν προ-

25. Βλ. Β. Bravo, «*Sulân. Représailles et justice privée contre des étrangers dans les cités grecques*», *ASNP*, σειρά, III, 10, 1980, σελ. 675-987. Για τήν έρμηνεία του στίχου 858 του *Οιδίποδος επί Κολωνώ*, καί της λέξης *ρύσιον*, δέν πιστεύω, όπως ό Bravo, σελ. 775-777, ότι ή χρήση της λέξης *ρύσιον* είναι ουδέτερη. Ό Κρέων τή χρησιμοποιεί, ειδικά, μέ τήν έννοια τών αντίποινων, αλλά ό Άθηναιός θεατής τήν κατανοεί ως ώμη βία.

26. Στόν Tychon von Wilamowitz-Möllendorf, «*Die dramatische Technik des Sophokles*», Βερολίνο, 1917, σελ. 368-369. Η έρμηνεία αύτή προκάλεσε τήν όρ-

τιμότερο να υποθέσουμε, ακολουθώντας τον Μ. Pohlenz²⁷, ότι γίνεται εδώ κάποιος υπαινιγμός σ' εκείνους τους Θηβαίους, οι οποίοι, μετά την επανάσταση των Τριάκοντα τυράννων, είχαν δώσει ασυλο στους δημοκράτες Αθηναίους που είχαν καταφύγει στη Βοιωτία²⁸. Οι επίμαχοι στίχοι θά πρέπει να προστέθηκαν στο διάστημα ανάμεσα στον θάνατο του Σοφοκλή (406 π.Χ.) και την παράσταση του έργου (401 π.Χ.), περίοδο ταραχώδη, άρα δεκτική σε τροποποιήσεις.

Δέν είμαστε όμως υποχρεωμένοι να φτάσουμε στα άκρα. Τό γεγονός ότι ο Θησεύς, βασιλιάς-πρότυπο σε μιá πόλη-πρότυπο, διαχωρίζει την πόλη των Θηβών από τους άρχηγούς της — πράγμα που δέν κάνει ο Οιδίπους — συμφωνεί, σε τελευταία ανάλυση, περισσότερο με τή λογική του προσώπου, παρά με τή λογική της τραγωδίας στο σύνολό της.

Πράγματι, για να κάνει κανείς τό πορτραίτο των Αθηνών, ως μιá πόλη-πρότυπο²⁹, απέναντι στην αντι-πόλη, δηλαδή τήν πόλη τής ώμης βίας και τής στάσεως, αρκεί, τελικά, ν' αντιστρέψει τό πορτραίτο των Θηβών. Στην περίπτωση αυτή, θά έπρεπε κανείς να παρπέμψει σε δλόκληρο τό έργο, και όχι μόνο στο φημισμένο χωρικό (στ. 668-719), τό όποιο, ξεκινώντας από τόν λευκό (άρρητα) Κολωνό, έξυμνει τήν Αθήνα τής ελιάς, των ίππων και των ναυτών. Θά περιορισθώ σε μερικές παρατηρήσεις. Ο άρχηγός τής πόλης των Αθηνών δέν ονομάζεται ποτέ τύραννος. Ο Θησεύς είναι ο βασιλεύς (στ. 67), ο ήγεμών (στ. 289), ο άναξ (στ. 1130, 1499, 1759), είναι άκόμη ο κοίρανος (στ. 1287)³⁰ — λέξη ίνδοευρωπαϊκής καταγωγής —, ο πολεμικός άρχηγός: πío άπλά άκόμη, είναι ο άνήρ (στ.

γή του Κ. Reinhardt, *Sophocle*, (1933), γαλ. μτφρ. E. Martineau, Παρίσι, 1971, σελ. 274.

27. *Die Griechische Tragödie*, Λειψία, 1939, II, σελ. 245, σημ. στο I, σελ. 368 (άναφέρεται από τόν Karl Reinhardt, *δ.π.*, σελ. 274, σημ. 18).

28. Ξενοφόντα, *Έλληνικά*, III, 5· Διόδωρος, XII, 6, 3.

29. Πρβ. Segal, *δ.π.* (σημ. 1), σελ. 362: «The contrast between the two cities and the two images of society that they embody is essential to an understanding of the play».

30. Ο A. Heubeck, «κοίρανος, κόρραγος und Verwandtes», *Würzburger Jahrbücher für die Altertumswissenschaft*, νέα σειρά, 4, 1970, σελ. 91-98, υποστήριξε μιάν ελληνική έτυμολογία τής λέξης με στρατιωτική σημασία.

1486), ή, μέ πío μεταφορικό τρόπο, ο ύπεύθυνος (*κραίων*) αυτής τής χώρας (στ. 862, 926) δέν είναι όμως ποτέ *τύραννος*. Και πολύ φυσικά, ο ίδιος ο Κρέων έπισημαίνει τήν ύπαρξη, δίπλα στον βασιλιά, του σοφού Συμβουλίου του Άρείου Πάγου (στ. 947). Η πόλη των Αθηνών είναι, έννοείται, μιá πόλη έλευθερων ανθρώπων και όχι δούλων (στ. 917), μιá πόλη όπου τό δικαίωμα του λόγου (στ. 1287) είναι σεβαστό: και ο ίδιος ο Πολυνείκης έπωφελείται από αυτό τό δικαίωμα³¹.

Η πόλη, τέλος, των Αθηνών — και θά δούμε ότι ή παρατήρηση αυτή έχει εδώ τή σημασία της — είναι μιá πόλη όπου υπολογίζεται τό τοπικό στοιχείο, ο δήμος, και στη συγκεκριμένη περίπτωση ο δήμος του Κολωνού, απ' όπου προέρχεται ο χορός των γερόντων, μιá κοινότητα υπερήφανη για τόν έαυτό της, και τόπος καταγωγής του Σοφοκλή³². Ο κάτοικος του Κολωνού, που συναντά ο Οιδίπους, δέν έχει τό θάρρος (*θάρσος*) να τόν διώξει από τήν πόλη «χωρίς τή γνώμη τής πόλης», *πόλεως δίχ'* (στ. 47-48). Ο δήμος είναι μιá μικρογραφία των Αθηνών. Στην *όρχήστρα*, άναπαριστάνεται ή *άγορά* του, ένω ο χορός λειτουργεί σαν πολιτική ομάδα τής έκκλησίας. Άλλ' άκριβώς, δέν είναι παρά μιá ομάδα, και ο Θησεύς, αυτός ο βασιλιάς-Έκκλησία, αυτή ή ένσάρκωση τής λαϊκής κυριαρχίας, έπισημαίνει τή διαφορά³³. Η πόλη των Αθηνών είναι λοιπόν ή ιδεώδης πόλη, ίκανή να κινητοποιήσει όλους τους πολίτες της, όπλίτες

31. Για τίς συζητήσεις σχετικά με τήν έλευθερία του Αθηναίου πολίτη στα τέλη του 5ου αιώνα, βλέπε τελευταία K.A. Raaflaub, «Democracy, Oligarchy, and the Concept of the *Free Citizen* in Late Fifth-century Athens», *Political Theory*, 11, 4 (Νοέμ. 1983), σελ. 517-544.

32. Πρβ. τους στίχους 58-61: «κι' αυτοί γύρω / οι άγροί περηφανεύονται πώς έχουν / τόν καθάλλάρη Κολωνό προστάτη, / που τόνομά του κι όλοι εδώ όσοι ζούνε / τόχουνε γενικό τους παρανόμι» (μτφρ. I.N. Γρυπάρη). Ο Αισχύλος, που καταγόταν από τόν δήμο τής Έλευσίνας, είχε δώσει τόν τίτλο *Έλευσίνιοι* σε μιá χαμένη σήμερα τραγωδία. Ένας από τους άκροατές μου στην Ουτρέχτη, ο H. Teitler, μου έπλησιανε ότι ο Κολωνός ήταν επίσης ο τόπος τής έκτακτης σύγκλησης τής εκκλησίας του δήμου, όπου τέθηκαν οι βάσεις του πολιτεύματος του 411 π.Χ. (Θουκυδίδης, VIII, 67, 3).

33. Βλ. τους στίχους 638-640: Ο Θησεύς άφήνει τόν Οιδίποδα να διαλέξει: ή θά μείνει στον Κολωνό, ή θά πάει μαζί του, στο κέντρο.

καί ἰππεῖς, στήν ὑπηρεσία μιᾶς δίκαιης ὑπόθεσης (στ. 898)· εἶναι ἡ πόλη πού δέν ἀποφασίζει τίποτε χωρίς τήν ἐγκριση τοῦ νόμου, *ἀνευ νόμου κραίνουσα οὐδέν* (στ. 913). Πρέπει ἄραγε –μπορεῖ κανεῖς– νά πει περισσότερα;

Ἄναμεσα στίς δύο αὐτές πόλεις, ποιά εἶναι ἡ θέση τοῦ Οἰδίποδα; Προκειμένου περί τῶν Τραγικῶν, εἶναι ἐπικίνδυνο νά θέλει κανεῖς νά μεταγράψει, ἀπλά καί μόνο, τήν ἥρωική κατάσταση μέ νομικούς ὅρους. Καί αὐτό ἰσχύει, τελικά, γιά ὅλους τούς Τραγικούς. Ὅχι μόνο ἐπειδή ἡ τραγωδία ἐκφράζει ἕνα δίκαιο πού βρίσκεται σέ στάδιο διαμόρφωσης –ὅπως τό εἶχε ἤδη ἀντιληφθεῖ ὁ Gernet– ἕνα δίκαιο δηλαδή πού δέν ἔχει ἀκόμη ἀποκρυσταλλωθεῖ³⁴, ἀλλά ἐπειδή ἡ τραγωδία ἐξερευνά τίς ἀκραίες καταστάσεις καί φτάνει μέχρι τά ἔσχατα, πράγμα πού δέν κάνει βέβαια τό δίκαιο.

Ἄς πάρουμε τήν περίπτωση τῶν *Ἰκετιδῶν* τοῦ Αἰσχύλου, τῆς πρώτης «τραγωδίας τῶν ξένων»³⁵. Οἱ Δαναῖδες ἀποβιβάζονται στό Ἄργος, ἰσχυριζόμενες ὅτι κατάγονται ἀπό τό Ἄργος καί πρέπει ἐπομένως νά τοῦς δοθεῖ τό δικαίωμα τοῦ πολίτη, παρ' ὅλο πού μοιάζουν μέ Αἰγύπτειες. Ἐρχονται καί κάθονται λοιπόν στό ἱερό, σέ στάση «ίκετῶν». Ὁ βασιλιάς τοῦ Ἄργους ὀρίζει τά δικαιώματά τους, ἢ μάλλον τήν ἀπουσία δικαιωμάτων. Πῶς τόλμησαν νά ἔρθουν στό Ἄργος (στ. 238-239):

οὔτε κηρύκων ὕπο,
ἀπρόξενοί τε, νόσφιν ἡγητῶν

χωρίς τούς ξένους κήρυκες, πού ἔπρεπε κανονικά νά εἶχαν προηγηθεῖ, χωρίς τούς ὀδηγούς (*τῆς χώρας*) πού ἔπρεπε νά τίς συνοδεύουν, χωρίς τούς Ἄργειους³⁶ προξένους, πού κανονικά θά τίς ὑποδέχονταν; Ἐνας πρόξενος, μέ τήν κλασική ἔννοια τοῦ ὅρου, θά ἦταν ἐδῶ

34. Βλ. J.-P. Vernant, «La Tragédie grecque selon Louis Gernet», *Hommage à Louis Gernet*, Παρίσι, 1966, σελ. 31-35.

35. Ph. Gauthier, *Symbola. Les étrangers et la Justice dans les Cités grecques*, Νανσύ, 1972, σελ. 53.

36. Ὁ Gauthier, ὁ.π., σελ. 53-54, ὑποστηρίζει ὅτι ἐδῶ πρόκειται σίγουρα γιά τήν παραδοσιακή μορφή τῆς προξενίας, καί παραθέτει (σελ. 54, σημ. 126) τήν ἀντίθετη ἀποψη τοῦ Wilamovitz.

ἕνας πολίτης τοῦ Ἄργους, πού θά φρόντιζε γιά τά συμφέροντα τῆς πόλης ἀπ' ὅπου προέρχονται οἱ Δαναῖδες, πράγμα πού προσκρούει σέ μιᾶ διπλή δυσκολία: οἱ νεαρές αὐτές κόρες ἰσχυρίζονται ὅτι κατάνονται ἀπό τό Ἄργος (στ. 16, 274), ἀλλά δέν ἔρχονται ἀπό μιᾶ πόλη πού θά μπορούσε νά εἶχε κανονικές σχέσεις μέ τό Ἄργος. Ὅσο γιά τόν κήρυκα, αὐτός ὑπάρχει πράγματι, ἀλλά θά μιλήσει ἐξ ὀνόματος τῶν γιῶν τοῦ Αἰγύπτου, πού εἶναι πρῶτα ξαδέρφια τῶν Δαναῖδων. Καί μιᾶ καί δέν ὑπάρχουν πρόξενοι, οἱ Δαναῖδες θά ζητήσουν ἀπό τόν βασιλιά νά παίξει αὐτόν τόν ρόλο (στ. 418-419):

Φρόντισον καί γενοῦ πανδίκως
εὐσεβῆς πρόξενος·

(Σκέψου καί γίνε, σύμφωνα μέ κάθε δίκαιο, ἕνας εὐσεβῆς πρόξενος). Καί αὐτό θά γίνε πράγματι ὁ Πελασγός, ὁ ὁποῖος λίγο πιό κάτω (στ. 491) χαρακτηρίζεται ὡς *αἰδοῖος πρόξενος*, «σεβάσιμος πρόξενος» τῶν γυναικῶν πού φιλοξενεῖ, στίς ὁποῖες δίνει μάλιστα ἐγχώριους συνοδούς (στ. 491-492). Ὁ Πελασγός προστατεύει λοιπόν τίς κόρες τοῦ Δαναοῦ καί τοῦς δίνει, πρῶτα, τήν *ἀσφάλειαν*. Τό δικαίωμα ὁμοῦς τοῦ μετοίκου πού τοῦς παραχωρεῖται, κατόπιν, ἀπαιτεῖ ὅρους περισσότερο νομικούς, ἀπαιτεῖ ἕνα ψήφισμα τῆς *Ἐκκλησίας* (στ. 605-624). Ἡ *Ἐκκλησία* ψηφίζει, πράγματι, νά γίνουν οἱ Δαναῖδες μέτοικοι, πού κανεῖς δέν θά μπορεῖ νά πειράξει (στ. 610-611)³⁷:

ἡμᾶς μετοικεῖν τῆσδε γῆς ἐλευθέρους
κάρρυσιάστους ξύν τ' ἀσυλία βροτῶν·

(Μέτοικοι σέ τούτη τῆ χώρα νά καθόμαστε, λεύτεροι, μ' ὄλα / τῆς ἀσυλίας τά προνόμια ἀσφαλισμένα / ἀπ' ἐχθροῦ ἐπιβουλή) (μτφρ. I.N. Γρυπάρη). Ὅπως κάθε μέτοικος, θά ἔχουν καί αὐτές ἕναν ἐγγυητή, ἕναν *προστάτην*. Ἀλλά κι ἐδῶ ἀκόμη ὁ τραγικός ποιητής φτάνει στά ἄκρα, βάζοντας τόν βασιλιά νά πει (στ. 963-964):

Προστάτης δ' ἐγώ
ἀστοί τε πάντες, ὦνπερ ἤδε κραίνεται ψῆφος·

37. Γιά μιᾶ λεπτομερή μελέτη τοῦ δικαιώματος τῆς ἀρπαγῆς. βλ. Β. Bravo, ὁ.π., (σημ. 25).

(Ξενοπροστάτης / θέ νά σᾶς εἶμαι ἐγώ κι ὄλ' οἱ πολίτες, / πῶχουν τὸ νόμο αὐτὸ ψηφίσει) (μτφρ. Γ.Ν. Γρυπάρη). Θά μπορούσε ἐπίσης νά ὑποθέσει κανεῖς ὅτι οἱ πόλεις, γενικά, δέν διέθεταν «πολλὰ οἰκήματα», *δόματα [...] πολλά* γιὰ νά στεγάσουν τοὺς φιλοξενουμένους τοῦ δημοσίου (ὅπως λέει, ἀντιθέτως, ὁ βασιλιάς, στ. 957), ἀλλά, ἔτσι κι ἄλλιως, ἡ ὑπέρβαση τῆς πραγματικότητας ἀποτελεῖ ἐδῶ πρότυπο.

Οἱ *Ἰκέτιδες* ἀνεβάστηκαν τὸ 465 π.Χ. Οἱ *Ἡρακλείδες* τοῦ Εὐριπίδη, πού χρονολογοῦνται περίπου στὰ 430-427 π.Χ. καὶ ἀποτελοῦν ἄλλη μιὰ τραγωδία τῶν ξένων, παρουσιάζουν μιὰ περίπτωση πού ἔχει διπλό ἐνδιαφέρον.

Ὁ *Ἰόλαος* καὶ τὰ παιδιά τοῦ *Ἡρακλῆ* εἶναι οἱ *ἀλώμενοι* (στ. 15), οἱ περιπλανώμενοι, πού «περνοῦν τὰ σύνορα, τὸ ἓνα μετὰ τὸ ἄλλο», *ἄλλην ἀπ' ἄλλης ἐξορίζοντες πόλιν* (στ. 16). Τῆ στιγμῆ πού ἀρχίζει τὸ ἔργο, ἔχουν μόλις *διασχίσει* (στ. 37) τὰ ὄρια τῆς πόλης τῶν Ἀθηναίων, ὅπου κυβερνοῦν, ὅπως στὴ Σπάρτη, δύο βασιλιάδες, οἱ ὁποῖοι, ὅμως, βγαίνουν μέ κληρο (στ. 36) —ὅπως καὶ οἱ Ἀθηναῖοι ἄρχοντες— ἀνάμεσα στὰ παιδιά τοῦ Πανδίωνα. Ὅπως καὶ οἱ Δαναΐδες, ἔτσι καὶ οἱ *Ἡρακλείδες* εἶναι ἰκέτες, πού ἀπευθύνονται ταυτόχρονα καὶ στοὺς συνομιλητές τους καὶ στὴν πόλη πού αὐτοὶ ἐκπροσωποῦν. Ὁ βασιλιάς τοῦ Ἄργους Εὐρυσθεὺς καὶ ὁ κήρυκας του προσπαθοῦν νά τοὺς συλλάβουν, ἐπικαλούμενοι μιάν ἀπόφαση τοῦ Ἄργους πού τοὺς καταδίκαιε σὲ θάνατο, συμπεριφέρονται δηλαδή ὅπως καὶ ὁ Κρέων, πού συλλαμβάνει τίς κόρες τοῦ Οἰδίποδα ἐπειδὴ ἦταν Θηβαῖες. Ὁ *Ἰόλαος* ἀπαντᾷ ὅτι οἱ *Ἡρακλείδες* δέν εἶναι πιά Ἀργεῖοι. Ἀνάμεσα στὸν ἐκπρόσωπο τοῦ Εὐρυσθέα καὶ σὲ αὐτοὺς, δέν ὑπάρχει πιά τίποτε τὸ κοινὸ, *ἐν μέσῳ* (στ. 184). Σύμφωνα μ' ἓνα ψήφισμα τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Ἄργους (στ. 186), οἱ *Ἡρακλείδες* θεωροῦνται ἀπὸ τὸν νόμο ξένοι πρὸς τὴν πόλη τῆς καταγωγῆς τους. Ὅπως οἱ Δαναΐδες στὸ Ἄργος, ἔτσι καὶ οἱ *Ἡρακλείδες* ἐπικαλοῦνται τὸ γεγονός ὅτι εἶναι ξαδέρφια³⁸. Ἡ Αἴθρα, μητέρα τοῦ Θησέα καὶ γιὰ τὸν Δημοφῶντα, εἶναι, ὅπως καὶ ἡ μητέρα τοῦ *Ἡρακλῆ* Ἀλκμήνη, ἐγγονὴ τοῦ Πέλοπα. Ἡ συγγένεια αὐτὴ δέν τοὺς δίνει κανένα δικαίωμα στὴν πόλη τῶν Ἀθηναίων, ἀλλά ἀπὸ πόλη σὲ πόλη, τὸ ἐπι-

38. Βλ. τὴν κλασικὴ μελέτη τοῦ D. Musti, «Sull' idea di *συγγένεια* in iscrizioni greche», *ASNP*, 32, 1963, σελ. 225-239.

χείρημα τῆς *συγγενείας* ἔχει τὴν ἀξία του, πού ἔχει διπλωματικὸ χαρακτήρα. Ὁ Δημοφῶν τῶν Ἀθηναίων ἐνεργεῖ ὅπως ὁ Πελασγὸς τοῦ Ἄργους. Θεωρεῖ κατ' ἀρχὴν τοὺς *Ἡρακλείδες* ὡς *ξένους* φιλοξενουμένους καὶ τοὺς ὀδηγεῖ ἀπὸ τὸν βομὸ, ὅπου βρίσκονται ὡς ἰκέτες, στὸ ἀνάκτορο (στ. 340-343), δεχόμενος νά συγκαλέσει τοὺς πολίτες σὲ πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ συνέλευση (στ. 335)³⁹.

Οἱ *Ἡρακλείδες* δέν θά παραμείνουν στὴν πόλη τῶν Ἀθηναίων ὡς μέτοικοι. Ἀναγγέλλεται, ἀντίθετα, ἡ ἀναχώρησή τους, καὶ ἀπὸ τὰ λόγια πού λένε τὰ πρόσωπα τοῦ Εὐριπίδη, συμπεραίνει κανεῖς ὅτι οἱ *Ἡρακλείδες* ἔφυγαν κι ἐπέστρεψαν στὴν Πελοπόννησο ἀμέσως μετὰ τὴν ἦττα καὶ τὸν θάνατο τοῦ Εὐρυσθέα. Θά ὑπάρξει ὅμως ἓνας ἀπρόσμενος μέτοικος, πού θά παραμείνει στὴν πόλη, ἓνας μέτοικος νεκρὸς, ἓνας μέτοικος ἥρωας, ἓνας μέτοικος σωτήρας, ὅπως σωτήρες θ' ἀποδειχθοῦν καὶ οἱ μέτοικοι —ζωντανοὶ αὐτοὶ— πού θά βοηθήσουν τοὺς Ἀθηναίους νά διώξουν τοὺς Τυράννους: ὁ μέτοικος αὐτὸς εἶναι ὁ Εὐρυσθεὺς, θαμμένος στὴν Παλλήνη, καὶ ὁ τάφος του θά προστατεύσει τοὺς Ἀθηναίους ἀπὸ τοὺς ἀπογόνους τῶν *Ἡρακλειδῶν*, ὅπως ἀκριβῶς καὶ ὁ τάφος τοῦ Οἰδίποδα θά προστατεύσει τοὺς ἴδιους τοὺς Ἀθηναίους ἀπὸ τοὺς Θηβαίους (στ. 1032-1034)⁴⁰:

Καὶ σοὶ μὲν εἶνους καὶ πόλει σωτήριος
μέτοικος αἰεὶ κείσομαι κατὰ χθονός,
τοῖς τῶνδε δ' ἐκγόνοισι πολεμιώτατος

(Θά κείτομαι στὴ γῆ σας πάντα φίλος σας / καὶ μέτοικος στὴν πόλη σας σωτήριος / ἀλλ' ὅμως θά εἶμαι ἐχθρὸς ὀλεθριότατος / στοὺς ἀπογόνους τούτων, σάν ἐρθοῦν ἐδῶ) (μτφρ. Δ.Μ. Σάρρου). Ἐνας βασιλιάς ἐχθρὸς, νικημένος καὶ νεκρὸς, θά γίνεῖ μετὰ τὸν θάνατό του μέτοικος καὶ προστάτης ἥρωας. Συσσωρεύοντας ὄλες αὐτές τίς δυνατότητες, ὁ Εὐριπίδης, φτάνει μέ τὴ σειρά του στὰ ἄκρα.

Καὶ ὁ Οἰδίπους τοῦ Σοφοκλῆ; Θά κερδίσει ἄραγε κάτι περισσότερο ἀπὸ αὐτὰ πού ἀπέκτησαν οἱ Δαναΐδες, ἐνόσο ζοῦσαν, ἢ ὁ Εὐρυ-

39. Δέν ἀσχολοῦμαι ἐδῶ μέ τὸ δευτερεύον πρόβλημα τῆς ἀνθρωποθυσίας, τὴν ὁποία ζήτησε ὁ χρησμός γιὰ τὴ σωτηρία τῶν *Ἡρακλειδῶν*.

40. Πρβ. Α.-J. Festugière, «Tragédie et tombes sacrées», *RHR*, 1973, σελ. 3-24 (= *Études d'histoire et de philologie*, Παρίσι, 1975, σελ. 47-68, καὶ ἰδιαίτερα σελ. 67-68).

σθεύς μετά τόν θάνατό του; Θά γίνει τελικά ό Εϋρυσθεύς, Ἄθηναίος πολίτης; Δέν ὑπάρχει καμιά ἀμφιβολία ὅτι δέν εἶναι πιά Θηβαῖος. Ὅταν ὁ χορός τοῦ ζητᾶ νά πεί ποιά ἦταν ἡ πατρίδα του (στ. 206) ὁ Οἰδίπους ἀπαντᾷ ὅτι εἶναι ἀπόπολις (στ. 208), «ἐκτός πατρίδος», καί κατηγορεῖ τόν Πολυνεΐκη ὅτι τόν κατάντησε ἀπολίαν (στ. 357), «δίχως πατρίδα». Ὁ Β. Κνοχ ἔλυσε ὡς ἐξῆς τό πρόβλημα πού θέτω. Ἄντιπαρθετόντας τό πεπρωμένο τοῦ Οἰδίποδα μέ τό πεπρωμένο τοῦ Φιλοκτήτη, γράφει: «Ἄλλά στήν τραγωδία αὐτή, δέν ἐμφανίζεται κανένας θεός γιά νά προκαλέσει τήν ἐπανεναξή τοῦ Οἰδίποδα στήν πόλιν. Γίνεται πραγματικά πολίτης (ἐμπολις, στ. 637), ἀλλά πολίτης τῶν Ἀθηνῶν καί ὄχι τῶν Θηβῶν, καί ἡ ιδιότητά του ὡς πολίτη ἀρχίζει καί τελειώνει μέ τόν μυστηριώδη θάνατό του»⁴¹. Βρισκόμαστε λοιπόν μπροστά σέ μία παραλλαγή ἑνός πολύ γνωστοῦ σοφόκλειου σχήματος, πού ἀφορᾷ τήν ἐπανεναξή τοῦ ἥρωα: ὁ Αἴας νεκρός καί ὁ Φιλοκτήτης ζωντανός, ἐπανεναξοῦνται στόν στρατό πού ἐκπροσωπεῖ τήν πόλη. Ὁ Οἰδίπους ἐπανεναξοῦνται κανονικά ὄχι στήν πόλη του, ἀλλά στήν πόλη τῶν Ἀθηνῶν, ὄντας πιά νεκρός καί διά τοῦ θανάτου του.

Αὐτό χρειάζεται νά ἐξετασθεῖ προσεκτικά. Οἱ καθοριστικοί στίχοι, ἔτσι ὅπως τούς καταλαβαίνει ὁ Κνοχ, εἶναι, βέβαια, οἱ στίχοι 636-637:

ἀγῶ σεβισθεῖς οὔποτ' ἐκβαλῶ χάριν
τήν τοῦδε, χώρα δ' ἐμπολιν κατοικιῶ.

(τιμώντας ὄλα αὐτά, δέν θ' ἀπορρίψω ποτέ τή χάρη πού ζητᾷ, ἀλλ' ἀντίθετα [δωρίζοντας στήν Ἀθήνα τό σῶμα του] θά τόν κάνω πολίτη αὐτῆς τῆς χώρας γιά πάντα)⁴².

Ἡ ἐρμηνεία αὐτή δέν εἶναι καινούργια, ἀλλά ἔχει τό καλό ὅτι διασαφηνίζει αὐτό πού πάρα πολλοί μελετητές δέχτηκαν ὡς αὐτονόητο, ξεκινώντας ἀπό ἕνα κείμενο, πού δέν εἶναι καθόλου αὐτονόητο.

Γιατί, τά χειρόγραφα δέν ἔχουν ἐμπολιν ἀλλά ἐμπαλιν· τό ἐμπο-

41. «Sophocles and the Polis» (παραπ., σημ. 1), σελ. 21.

42. Μεταφράζω ἐδῶ τό ἐμπολις μέ τή λέξη πολίτης, ὅπως κάνει καί ὁ Κνοχ, ἀλλά προσωρινά. Οἱ περισσότεροι ἐρμηνευτές τήν καταλαβαίνουν ἀκριβῶς ὅπως καί ἐκεῖνος.

λιν εἶναι μία διόρθωση τοῦ Musgrave, πού δημοσιεύθηκε τό 1800, μετά τόν θάνατό του, κι ἔγινε δεκτή ἀπό ἀρκετούς ἐκδότες, ὄχι ὅμως ἀπ' ὄλους⁴³. Στόν Musgrave καί σέ αὐτούς πού τόν ἀκολούθησαν —ἐκτός τοῦ Κνοχ— ἡ διόρθωση αὐτή δέν ἔχει κάποιο «θετικό», θά λέγαμε, χαρακτήρα, δέν ἔγινε μέ σκοπό νά καταλάβει κανεῖς τή νομική τύχη τοῦ Οἰδίποδα στήν πόλη τῶν Ἀθηνῶν. Γι' ἀρκετούς ἐρμηνευτές, τό πρόβλημα εἶναι ἡ σημασία τοῦ ἐμπαλιν⁴⁴. Εἶναι αὐτονόητο, θά λέγαμε —διακομωδώντας ἕνα νομικό ἀξίωμα, τόσο γνωστό ὅσο κι ἐλάχιστα ἐφαρμοζόμενο— ὅτι κάθε χειρόγραφο εἶναι ἀθῶο μέχρι ἀποδείξεως τοῦ ἐναντίου. Στή συγκεκριμένη περίπτωση, ὁ σχολιαστής δίνει τήν ἐξῆς ἐρμηνεία στή λέξη ἐμπαλιν: ἐκ τοῦ ἐναντίου, «ἀντίθετα». Μπορεῖ λοιπόν κανεῖς νά μεταφράσει κατά λέξη: «τιμώντας ὄλα αὐτά, δέν θά ἀποδιώξω»⁴⁵ ποτέ τή χάρη αὐτοῦ ἐδῶ, ἀλλά ἀντίθετα θά τήν ἐγκαταστήσω [αὐτή τή χάρη] στή χώρα». Μετωνομικά, ἡ χάρις πού θέλει νά κάνει ὁ Οἰδίπους στήν πόλη τῶν Ἀθηνῶν, δηλαδή, νά δωρίσει τό ἴδιο του τό σῶμα, ταυτίζεται μέ τόν ἴδιο τόν Οἰδίποδα, μέ τό πῶμα του γιά τήν ἀκρίβεια, ἀφοῦ ὁ Σοφοκλῆς, ἄν ὄχι καί ὁ Θησεύς, γνωρίζει πολύ καλά ὅτι ἡ παραμονή τοῦ Οἰδίποδα, ἐνόσο ζεῖ, στήν πόλη τῶν Ἀθηνῶν πλησιάζει στό τέλος της. Γιά τήν ἀκρίβεια, θά μπορούσα νά σταματήσω ἐδῶ καί νά δηλώσω ὅτι τό πρόβλημα πού ἔθεσε ὁ Β. Κνοχ ἔχει λυθεῖ, ἐλλεῖψει ἕνος κειμένου πού θά στηρίζε τόν συλλογισμό του. Δέν βρισκόμαστε ὅμως στόν χῶρο τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν, καί μολονότι εἶναι πολύ πιθανό ἡ διόρθωση τοῦ Musgrave νά παραπέμπει στό χειρόγραφο τοῦ Σοφοκλῆ, δέν εἶναι ἀνώφελο ν' ἀναρωτηθοῦμε σέ ποιό νόημα θά

43. Τελειότερα, ἔγινε δεκτή ἀπό τόν Dawe, ὄχι ὅμως ἀπό τόν Dain (1960), οὔτε ἀπό τόν M. Gigante στή μετάφρασή του (Συρακοῦσες, 1976), οὔτε ἀπό τόν Conklin (1983), οὔτε ἀκόμη καί ἀπό τόν Kamerbeek, ὁ ὁποῖος, στά σχόλιά του, σελ. 101, διστάζει ν' ἀποφανθεῖ, ἐνῶ δέχεται καί τήν πιθανότητα τοῦ ἐμπαλιν. Γιά τίς σκέψεις πού ἀκολουθοῦν, ὀφείλω πάρα πολλά στοῦς Β. Bravo, J. Bollack καί M. Casevitz, γιά τίς λεπτομερέστερες παρατηρήσεις τους, τίς ὁποῖες καί χρησιμοποίησα μέχρι τοῦ σημείου νά τροποποιήσω ριζικά τήν ἀρχική μου ὑπόθεση.

44. Θά περιμέναμε μάλλον τοῦμπαλιν, ὅπως στόν Εὐριπίδη, Ἰππόλυτος, 390. Πρβ. ὅμως Τραχίνιαι, 358.

45. Εἶναι ἡ ἀκριβῆς σημασία τοῦ ρήματος ἐκβάλλω.

καταλήξουμε με τό κείμενο αυτό. Τό *ἔμπολις* είναι αυτό πού οἱ γραμματικοί ἀποκαλοῦν «ένα σύνθετο πού ὑποκαθιστᾶ ἕνα ἐμπρόθετο σχῆμα». Μὲ ἄλλα λόγια, ὁ *ἔμπολις* ἰσοδυναμεῖ μὲ τό *ὁ ἐν τῇ πόλει*, αὐτός δηλαδή πού βρίσκεται στήν πόλη. Ἐπίσης, ἀπό τόν Αἰσχύλο καί πέρα, συναντᾶμε τή λέξη *ἀμφίπολις*, αὐτός ἢ αὐτή πού βρίσκεται γύρω ἀπό τήν πόλη ἢ, *ἀγχίπολις*, αὐτό ἢ αὐτή πού γειτονεύει μὲ τήν πόλη⁴⁶. Ἡ πρώτη σημασία τοῦ *ἔμπολις* εἶναι πιθανόν τυπική, καί ὄχι τόσο νομική. Φαίνεται ὅτι ἡ λέξη ἀπαντᾶται γιά πρώτη φορά στόν κωμικό Εὐπολῆ⁴⁷. Σύμφωνα μὲ τόν Ἀλεξανδρινό γραμματικό Πολυδεύκη, ὁ Εὐπολις θά πρέπει νά χρησιμοποιήσῃ τή λέξη αὐτή μὲ τήν ἔννοια τοῦ *ἀστός*, δηλαδή τοῦ ντόπιου, τοῦ *ἐγχωρίου*, καί ὁ Πολυδεύκης προσθέτει: «Θά μπορούσαμε, νομίζω, νά ποῦμε ἐπίσης *ἐντόπιος*». Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ λέξη γίνεται κατανοητή ὅταν σχετίζεται μὲ τόν τόπο: μὲ τήν πόλη, τή χώρα, τό μέρος. Ἡ νομική διάσταση τῆς πόλης δέν ἐπισημαίνεται, ἀλλά πρέπει νά σημειώσουμε ὅτι, καί στόν ἴδιο τόν Σοφοκλή, ὑπάρχει ἰσοτιμία ἀνάμεσα στό *ἄστν* καί στήν *πόλιν*⁴⁸. Ἡ *Διάς* τοῦ Εὐπολῆ χρονολογεῖται τό 412 π.Χ. Ἡ πρώτη χρήση τῆς λέξης μὲ τά συμφραζόμενά της, ἡ μοναδική ἀπ' ὅσο ξέρω, ἀπαντᾶται ἀκριβῶς στόν *Οἰδίποδα ἐπὶ Κολωνῶ* (στ. 156), λεπτομέρεια πού ἐπηρέασε βέβαια τόν Musgrave. Ὁ Ὀθησεύς μιλά στόν Οἰδίποδα γιά τόν Πολυνείκη, κι ἐπιμένει στήν παράδοξη σχέση του μὲ τόν Οἰδίποδα (στ. 1156-1157):

ἄνδρα σοὶ μὲν ἔμπολιν
οὐκ ὄντα, συγγενῆ δέ

(... ἕνας, πού δέν εἶναι ἀπό τήν ἴδια πόλη μὲ σένα, ἀλλά εἶναι συγγενῆς σου)⁴⁹. Πράγματι, ὁ Πολυνείκης, ὑποψήφιος γιά τόν θρόνο τῶν Θηβῶν, ἡγεῖται ἑνός στρατοῦ Ἀργείων, καί ἡ στενή του σχέση μὲ

46. *Χοηφόροι*, 76· *Ἐπτά ἐπὶ Θήβας*, 501.

47. Ἀπόσπ. 137 Kock, (παρατίθεται ἀπό τόν Πολυδεύκη, *Ὀνομαστικόν*, IX, 27, ἔκδ. Bethe, II, σελ. 153).

48. *Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῶ*, 1372, μὲ τή σημείωση τοῦ Mazon, σελ. 134.

49. Ὁ Mazon ἐρμηνεύει «αὐτός πού δέν εἶναι, φαίνεται, συμπολίτης σου». Ἐγὼ μεταφράζω μὲ πῖο οὐδέτερο τρόπο. Ὁ σχολιαστής ἐρμηνεύει ὡς ἐξ ἑξ: *ἐν τῇ αὐτῇ πόλει οἰκοῦντα*, «πού κατοικεῖ στήν ἴδια πόλη».

τό Ἄργος ὑπογραμμίζοταν πιθανόν ἀπό κάποια σκηνοθετική λεπτομέρεια. Εἶναι προφανές ὅτι ἡ λέξη *ἔμπολις* μπορεῖ νά ἐξελιχθεῖ πρὸς τή σημασία τοῦ *πολίτης*. Ἔτσι τὴν ὀρίζει ὁ Ἡσύχιος: *ὁ πατριδα ἔχων, ἀλλὰ ἀπὸ ὅσα ξέρουμε γιά τή λέξη, δέν εἴμαστε ὑποχρεωμένοι* – ἔστω καί ἂν δεχτοῦμε τή διόρθωση τοῦ Musgrave – νά καταλάβουμε ὅτι ὁ Οἰδίπους γίνεται πολίτης μὲ τή νομική σημασία τοῦ ὄρου. Ἐξάλλου, μπορεῖ κανεὶς νά διερευνήσει καί μὲ ἄλλον τρόπο τό νόημα τῆς λέξης αὐτῆς, ἐξετάζοντας τίς σημασίες τοῦ παράγωγου ρήματος *ἔμπολιτεύω*, γιά τό ὁποῖο ὑπάρχουν κάποια παραδείγματα συγκεκριμένων καταστάσεων, τόσο στά λογοτεχνικά κείμενα, ὅσο καί στίς ἐπιγραφές⁵⁰.

Εἶναι ἀξιοσημείωτο τό γεγονός ὅτι τό ρῆμα αὐτό τό βρίσκουμε στή διήγηση τοῦ Θουκυδίδη, σχετικά μὲ τήν ἄλωση τῆς Ἀμφίπολης ἀπὸ τόν Βρασιδα (424 π.Χ.), διήγηση σχεδόν σύγχρονη τῆς *Διάδος* τοῦ Εὐπολῆ καί πιθανόν προγενέστερη τοῦ *Οἰδίποδος ἐπὶ Κολωνῶ*⁵¹. Ἡ Ἀμφίπολις, πόλη τῆς ἀθηναϊκῆς συμμαχίας, εἶχε ἰδρυθεῖ τό 437 π.Χ., καί εἶχε ἀνάμικτο πληθυσμό. Κατά τήν ἐπιχείρηση αὐτή, ὁ Βρασιδᾶς ὑπολογίζει στή βοήθεια τῶν κατοίκων τῆς Ἀργίλου, πόλης γειτονικῆς καί ἀποικίας τῆς Ἄνδρου. Ἀνάμεσα στοὺς κατοίκους, τοὺς *οἰκήτορες* (IV, 103, 3) τῆς Ἀμφίπολης, ὑπάρχουν καί Ἀργίλιοι. Οἱ Ἀργίλιοι τῆς Ἀργίλου ὑπολογίζουν στή βοήθεια τῶν Ἀργιλίων τῆς Ἀμφίπολης γιά ν' ἀποτινάξουν τόν ἀθηναϊκό ζυγὸ καί νά ἐνταχθοῦν στή σπαρτιατικὴ συμμαχία. Οἱ Ἀργίλιοι τῆς Ἀμφίπολης ὀρίζονται ὡς *ἔμπολιτεύοντες* (IV, 103, 4), ὡς διαμένοντες δηλαδή στήν πόλη.

Λίγο πῖο κάτω (IV, 106, 1) γίνεται λόγος γιά τόν ὀλιγάριθμο ἀθηναϊκὸ πληθυσμὸ πού εἶναι ἐγκατεστημένος στήν Ἀμφίπολη (*βραχὺ μὲν Ἀθηναίων ἔμπολιτεύον*). Οἱ Ἀθηναῖοι αὐτοὶ δέν ἔχουν βέβαια παραιτηθεῖ ἀπὸ τό δικαίωμα τοῦ Ἀθηναίου πολίτη, ἀλλά καί δέν μποροῦν νά εἶναι μέτοικοι στήν Ἀμφίπολη. Θά πρέπει νά ὑποθέσει κανεὶς ὅτι εἶχαν, ὅπως καί ἄλλοι, διπλὴ «ἰθαγένεια», δέν ξέρουμε ὁ-

50. Ὁ M. Casevitz μὲ βεβαιώνει μὲ τόν πῖο κατηγορηματικὸ τρόπο, ὅτι τό *ἔμπολιτεύω* παράγεται ἀπὸ τό *ἔμπολις*, καί ὄχι ἀπὸ κάποιο ἀπίθανο *ἔμπολίτης*.

51. Βλέπε τίς ἀναφορὲς πού κάνει ἡ J. de Romilly, σελ. XX-XXI στήν ἐκδοσὴ τῶν βιβλίων IV καί V τοῦ Θουκυδίδη (Belles-Lettres, 1967).

μος, ή σχεδόν καθόλου, τί σήμαινε τό δικαίωμα του πολίτη στην 'Αμφίπολη⁵².

Κατά πολύ περίεργο τρόπο, τό ρήμα αυτό επανεμφανίζεται στον 'Ισοκράτη (*Φιλιππικός*, 5), πάλι σε σχέση με την 'Αμφίπολη. Συμβουλευόντας, γιά μιάν άκόμη φορά τους 'Αθηναίους, νά μήν επαναλάβουν την επεκτατική πολιτική του προηγούμενου αιώνα, ό 'Ισοκράτης τους εξορκίζει ν' άποφεύγουν νά ιδρύουν άποικίες, πράγμα που όδήγησε, ήδη τέσσερις ή πέντε φορές, στην άπώλεια αυτών που εγκαταστάθηκαν εκεί (*τους έμπολιτεύοντας*). Θά είχε κανείς την τάση νά φαντασθεί μαζί με τον Μ. Casevitz, ότι ή λέξη *έμπολις* και τό παράγωγο ρήμα χρησιμοποιήθηκαν στην 'Αθήνα σε σχέση με τό ιδιαίτερο καθεστώς της 'Αμφίπολης (ή άλλων εγκαθιδρύσεων), της άθηναϊκής αυτής άποικίας με τον μικτό πληθυσμό, τά άτομα του όποιου θά διατηρούσαν την «ίθαγένειά» τους έξω από την πόλη, ενώ ταυτόχρονα αποτελούσαν τμήμα της ύποτελους πόλης.

Σέ αυτά τά λίγα δεδομένα από την κλασική εποχή, μπορεί κανείς νά προσθέσει κάποια στοιχεία από τους έλληνιστικούς χρόνους. Σύμφωνα με πληροφορία του Πολυβίου (V, 9,9), ό 'Αντίγονος ό Δάσων, βασιλιάς της Μακεδονίας, νίκησε τον Κλεομένη της Σπάρτης στη Σελλασία (222 π.Χ.) και έγινε κύριος της πόλης και των *έμπολιτευομένων*. Δέν πρόκειται μόνο γιά τους *ομοίους*, αλλά γιά όλους εκείνους που, γιά διαφορετικούς λόγους, βρίσκονται *μέσα στην πόλη*, συμπεριλαμβανομένων και όσων είχε εισαγάγει ό Κλεο-

52. Τό πρόβλημα θά μπορούσε νά τό είχε θέσει ό F. Gschnitzer, *Abhängige Orte im griechischen Altertum*, Μόναχο, 1958, σελ. 91-92· αλλά δέν τό έθεσε. Γιά μιά έμπεριστατωμένη μελέτη, βλ. D. Asheri, «Studio sulla storia della colonizzazione di Anfipoli sino alla conquista macedone» *RFIC*, 3^ο série, 95, 1967, σελ. 5-30· ό Asheri καταλήγει στο συμπέρασμα ότι όλες οι ομάδες των *έμπολιτευόντων* ήταν πολίτες. 'Ο Α. J. Graham, *Colony and Mother-City in Ancient Greece*, Μάντσεστερ, 1964, σελ. 245-249, θέτει με σαφήνεια τό ζήτημα της διπλής «ίθαγένειας». Μολονότι άπορρίπτει την ιδέα ότι οι 'Αθηναίοι της 'Αμφίπολης παρέμεναν πολίτες των 'Αθηνών, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι επαναποκτούσαν ένδεχομένως αυτόματα την παλιά τους «ίθαγένεια», πράγμα που άποδεικνύει τον εϋθραυστο χαρακτήρα του δικαίωματος του πολίτη στην 'Αμφίπολη.

μένης στο σώμα των πολιτών⁵³. 'Η λέξη τέλος βρίσκεται σε δύο έπιγραφές της Πελοποννήσου⁵⁴, πιθανόν του 3ου αιώνα. 'Η πρώτη έπιγραφή, από την 'Αντιγόχεια (Μαντίχεια), είναι ένα προξενικό ψήφισμα, τό όποίο επαινεί έναν 'Αργείο γιά την εϋνοια που πάντα έδειξε τόσο έναντι των κατοίκων της 'Αντιγονείας, όσο και έναντι των *έμπολιτευόντων εν 'Αντιγονεία*, «αυτών που διαμένουν στην 'Αντιγόχεια». 'Η δεύτερη έπιγραφή, από την Τεγέα, άρκαδική επίσης πόλη, επαινεί έναν πολίτη της Μεγαλόπολης που διέμεινε (*έμπολιτεύσας*) όρισμένα χρόνια στην πόλη, πριν επιστρέψει στη δική του πόλη (*ιδίας*), δηλαδή στη Μεγαλόπολη. Και στις δύο περιπτώσεις, μπορεί, σε τελευταία άνάλυση, νά πρόκειται γιά πρόσωπα που τους παραχωρήθηκε τό δικαίωμα του πολίτη, είτε όριστικά, όπως στην 'Αντιγόχεια, είτε προσωρινά, στα πλαίσια μιάς συμπολιτειακής συμφωνίας, όπως στην περίπτωση της Τεγέας⁵⁵.

Δέν πιστεύω όμως στην έρμηνεία αυτή. Μου φαίνεται ότι πρόκειται, πολύ άπλά, γιά ξένους που διαμένουν στην πόλη, δηλαδή γιά ένα είδος, θά λέγαμε, μετοίκων⁵⁶. Νομίζω ότι, και στις δύο έπιγραφές, γίνεται σαφής διάκριση ανάμεσα στους καθαυτό πολίτες και σε αυτούς που βρίσκονται *μέσα* στην πόλη, χωρίς όμως νά είναι *της πόλεως*.

Νομίζω ότι ή άναδρομή αυτή ήταν άπαραίτητη, δέν λύνει όμως τό πρόβλημα της θέσης του Οιδίποδα στην πόλη των 'Αθηνών. Δέν υπάρχει άμφιβολία ότι ό Οιδίπους εισέρχεται στην άθηναϊκή πόλη.

53. Γιά τά γεγονότα βλ. Ed. Will, *Histoire politique du monde hellénistique*, I², Νανσύ, 1978, σελ. 374-398.

54. *IG*, V, 2, 263 και *IG* V, 2, 19. Την πρώτη έπιγραφή την επισήμανε ό E. Bickerman, *RPh*, 53, 1927, σελ. 365 και σημ. 2. 'Ο συσχετισμός με τη δεύτερη έπιγραφή και ή έρμηνεία όφείλονται στην Ivana Savalli, *Recherches sur les procédures relatives à l'octroi du droit de cité dans la Grèce antique d'après les inscriptions*, thèse de 3^ο cycle, Παρίσι, I, 1983, 2 τόμ., I, σελ. 112-113.

55. Είναι ή έρμηνεία που δίνει ό Bickerman στο ψήφισμα της 'Αντιγονείας.

56. Τόν 5ο αιώνα π.Χ., δέν ύπήρχε άλλη πόλη σαν την 'Αθήνα κοντά στην πόλη των 'Αθηνών, κι έτσι δέν έχουμε - ή σε πολύ μικρό βαθμό - μετακινήσεις ανθρώπων ανάμεσα στην 'Αθήνα και τίς γειτονικές πόλεις, έκτός από περιπτώσεις μεγάλης κρίσης. Δέν συμβαίνει όμως τό ίδιο ανάμεσα σε δύο άρκαδικές πόλεις, όπως ή Τεγέα και ή Μεγαλόπολις.

Μπαίνει όμως ως πολίτης; 'Αλλ' αυτό αποτελεί ένα τελειώς διαφορετικό πρόβλημα, όποιο και αν είναι τό κείμενο πού θά γίνει τελικά δεκτό. 'Ο Κνοχ λέει ότι τό δικαίωμα του πολίτη, πού αποκτά ό Οιδίπους, «ἀρχίζει καί τελειώνει μέ τόν μυστηριώδη θάνατό του». Θέλει, άραγε, νά πεί ότι ό Οιδίπους γίνεται 'Αθηναίος πολίτης μέ τόν θάνατό του, ένας πολίτης ένσωματωμένος στό έδαφος των 'Αθηνών, όπως συμβαίνει καί μέ τούς ήρωες; 'Όχι, διότι είναι καθαρό ότι, γιά τόν Κνοχ, ή μεταλλαγή αυτή γίνεται κατά τή διάρκεια της τραγικής δράσης. 'Ολοκληρώνεται τή στιγμή πού ό Κρέων «ξυναρπάξει» τίς δύο κόρες. «'Ο Οιδίπους είναι τώρα πολίτης των 'Αθηνών καί όταν, θύμα τής βιαιότητας του Κρέοντα, καλεί σέ βοήθεια (*ιά πόλις*, στ. 833)⁵⁷, ζητά τή βοήθεια των 'Αθηνών έναντίον των Θηβών»⁵⁸. "Ας δεχτούμε, πρós τό παρόν, αυτόν τόν συλλογισμό. Μήπως θά έπρεπε νά τόν ολοκληρώσουμε λέγοντας, παραδείγματος χάρι, ότι ό Θησεύς προσφέρει στόν Οιδίποδα τό δικαίωμα νά επιλέξει τόν δήμο του; Μπορεί, πράγματι, νά μείνει είτε στόν Κολωνό, είτε ν' ακολουθήσει τόν Θησέα στην 'Αθήνα (στ. 638-639). 'Η όποιαδήποτε ένταξη στην πόλη προϋπέθετε, βέβαια, καί τήν ένταξη σ' έναν δήμο ή σέ μιá φυλή.

Μόλις όμως διατυπώσει κανείς αυτή τήν πρόταση, ακολουθώντας τήν υπόθεση του Κνοχ, άμέσως προβάλλουν ένα σωρό επιχειρήματα γιά νά τήν άπορρίψουν. 'Εκφράζοντας τήν πρόθεσή του νά δεχτεί τόν Οιδίποδα, ό Θησεύς έξηγει έπίσης (στ. 632-633) ότι ό Οιδίπους είναι φιλοξενούμενός του, μέ τήν έννοια πού είναι ένας «έταϊρος έν πολέμω», μέ τόν όποϊον τόν συνδέει ή συντροφικότητα πού μπορεί νά γεννηθεί, στή μάχη, ανάμεσα σέ δύο ξένους⁵⁹. Πρίν

57. 'Ο Mazon έρμηνεύει άπλά: «'Ω 'Αθηναί!...».

58. B. Knox, «Sophoches and the polis», σελ. 24.

59. 'Ερμηνεύω έδω τήν έλληνική λέξη *δορυξενος*, πού σημαίνει κατά λέξη «ό φιλοξενούμενος γιά τό δόρυ του» βλ. γι' αυτό τό θέμα, Πλουτάρχου, *Αίτια Έλληνικά*, 17 μέ τά σχόλια του Halliday ('Οξφόρδη, 1928), σελ. 98. 'Η έννοια τής λέξης, φαίνεται ότι ταλαντεύεται ανάμεσα στά πρόσωπα πού συνδέονται καί άνήκουν στην ίδια πόλη καί στά πρόσωπα πού δέν άνήκουν στην ίδια πόλη, όπως συμβαίνει στην περίπτωση αυτή. Γιά τή μελέτη των προβλημάτων αυτών, βλ. τή διατριβή του G. Herman, *Ritualised Friendship and the Greek City*, Καίμπριτζ 1987.

καί μετά τήν «είσοδό του στην πόλη», ό Οιδίπους δέν παύει ν' αντιμετωπίζεται ως ξένος, καί ή χώρα πού τόν υποδέχτηκε ως ξένη χώρα⁶⁰. Καί ό Θησεύς προτείνει (στ. 633) νά τόν δεχτούν στην *κοινήν έστίαν*, δηλαδή στην έστία πού είναι κοινή καί στους δύο, αλλά συνάμα καί στό *πρυτανείον*, τήν κοινή έστία τής πόλης, χώρο όπου ή πόλη δέχεται τούς διακεκριμένους ξένους της, καθώς καί τούς πολίτες πού θέλει ή όφείλει νά τιμήσει⁶¹.

Θά δώσω δύο συγκεκριμένα παραδείγματα πού μάς υποχρεώνουν νά σκεφτούμε. 'Ενώ περιμένει κανείς νά μάθει νέα γιά τήν 'Αντιγόνη καί τήν 'Ισμήνη πού τίς είχαν άπαγάγει, ό χορός των Κολωνιατών επικαλείται τούς θεούς, τόν Δία, τήν 'Αθηνά, καί ύστερα τόν κυνηγό 'Απόλλωνα καί τήν άδελφή του 'Αρτεμη (στ. 1094-1095):

Στέργω διπλās άρωγάς
μολεϊν γά τάδε καί πολίταις,

(καί σās [τούς θεούς] οί εϋχές μου καλοϋν, / ... νάρθητε διπλοί βοηθοί/ στην πόλην αυτή / καί σέ μάς τούς πολίτες) (μτφρ. I.N. Γρυπάρη). 'Αλλ' άμέσως μετά τήν άναφορά στους πολίτες, ό χορός απευθύνεται στόν Οιδίποδα καί του λέει (στ. 1096): *'Ω ξείν' άλητα*, ('Ω πολυπλόκητε ξένε...), Καί όταν ό Οιδίπους είναι πιά νεκρός, νεκρός ως ξένος, ό άγγελιαφόρος απευθύνεται στους κατοίκους του Κολωνού καί αρχίζει τή διήγησή του άποκαλώντας τους, αυτούς, πολίτες: *'Ανδρες πολίται* (στ. 1579). 'Αν ό Σοφοκλής είχε θελήσει νά πεί ότι ό Οιδίπους είναι στό έξής 'Αθηναίος, θά τό είχε πεί.

'Εστω κι αν συμφωνήσει κανείς στό σημείο αυτό, δέν είναι εύκολο νά πεί τί γίνεται ό Οιδίπους στην πόλη των 'Αθηνών. 'Αξίζει όμως νά υπενθυμίζεται συνεχώς ότι τό άμφίλογο παιχνίδι πάνω στίς νομικές κατηγορίες καί ή διερεύνηση του άδυνάτου είναι ένας από

60. Βλ. παραδείγματος χάριν, στους στίχους 1637, 1705, 1713-1714, πού σκόπιμα επέλεξα από τό τέλος του έργου.

61. Πρόκειται, βέβαια, σύμφωνα μέ τήν άμεση σημασία, γιά μιάν έστία, κοινή στόν Θησέα καί στόν Οιδίποδα. Είναι όμως δύσκολο νά μήν τή συσχετίσουμε μέ τό πρυτανείο, γιά τό όποιο βλ. τήν κλασική μελέτη του L. Gernet, «Sur le symbolisme politique: le foyer commun» στό βιβλίο του *Anthropologie de la Grèce antique*, Παρίσι, 1968, σελ. 382-402.

τούς νόμους τῆς ἑλληνικῆς τραγωδίας⁶². Αυτό συμβαίνει με τόν Οιδίποδα στὸν *Οιδίποδα Τύραννον*. Στὴν Κόρινθο, θεωροῦσε τὸν ἑαυτό του αὐτόχθονα, καὶ φεύγει ἀκριβῶς ἀπὸ αὐτὴν τὴν πόλη, τὴν Κόρινθο, ὅπου κατεῖχε «τὴν πρώτη θέση μεταξύ τῶν πολιτῶν» (στ. 776, 794-796), ὅταν ὁ χρησμός τοῦ ἀποκάλυψε τὸ πεπρωμένο του. Ὁ Τειρεσίας τοῦ εἶχε ἐξηγήσει ἤδη ἀπὸ πρὶν ποιά ἦταν ἡ πραγματικὴ του κατάσταση. «Ὁ ἄντρας ἐκεῖνος [ὁ δολοφόνος τοῦ Λαῖου] πού ζητᾶς με φοβέρες... εἶναι δῶ, κι ἂν τὸν λέν ξένο (ξένος μέτοικος), θά φανῆ τῆς Θήβας γέννημα» (στ. 451-453, μτφρ. Φ. Πολίτη). Μπορεῖ ἄραγε κανεὶς νὰ φανταστεῖ, στὴν πόλη τῶν Ἀθηνῶν, τί εἶναι ἕνας μέτοικος βασιλιάς, αὐτὸ τὸ «τέρας» ἀπὸ νομικὴ ἄποψη; Στὸν *Οιδίποδα ἐπὶ Κολωνῶν*, ὑπάρχει μιὰ περιέργη λεπτομέρεια: Ὁ Θησεύς ἀπειλεῖ ὅτι, ἂν οἱ νεαρές κόρες πού ἔχουν ἀπαχθεῖ δὲν γυρίσουν πίσω, θά συλλάβει τὸν Κρέοντα καὶ θά τὸν κάνει «μέ τῆ βία καὶ παρά τῆ θέλησὶ του», ἕναν μέτοικο *τῆσδε τῆς χώρας*, (στ. 934). Εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἐδῶ πρόκειται γιὰ κάτι τὸ ἀδύνατον ἀπὸ νομικὴ πλευρά. Στὴν πόλη τῶν Ἀθηνῶν, δὲν ὑπάρχουν μέτοικοι με τὸ ζόρι, καὶ ὁ Σοφοκλῆς παίζει με τὴ λέξη καὶ τὸ δίκαιο.

Στὴν πραγματικότητα, γιὰ νὰ καταλάβει κανεὶς ποῖο εἶναι ἐδῶ τὸ ζήτημα, πρέπει ν' ἀλλάξει μέθοδο. Δὲν νομίζω ὅτι θά μπορούσε νὰ ξεφύγει τῆ δυσκολία με τὸ νὰ σχολιάσει, ἀπλᾶ καὶ μόνο, τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸν πολίτη καὶ στὸν ξένο, ἀντίθεση θεμελιακὴ γιὰ τὰ ἐθιζόμενα τῆς πόλης. Εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐγκλείσουμε ἕνα τραγικὸ πρόσωπο μέσα σ' ἕνα καὶ μόνο σημασιολογικὸ πλέγμα. Ἄν τὸ ἀδιέξοδο στὸ ὁποῖο καταλήγουμε, πρὸς τὸ παρόν, ἔχει κάποιο νόημα, εἶναι νὰ θυμηθοῦμε αὐτὴ τὴν ἀπλὴ ἀλήθεια.

Ὁ Jean-Pierre Vernant, ἐντάσσοντας τὸ πρόσωπο τοῦ Οιδίποδα στὴν τραγωδίαν *Οιδίπους Τύραννος*⁶³, ἔδειξε ὅτι ἔπρεπε νὰ κινηθεῖ

62. Τὸ ἐπαναλαμβάνω ἐδῶ, ἀπευθυνόμενος στὸν V. Di Benedetto, χωρὶς βέβαια νὰ ἐλπίζω ὅτι θά τὸν πείσω. Γι' αὐτὸν, ἡ τραγικὴ ἀμφιλογία δὲν εἶναι παρά ἡ ἐκφραση τῆς ἀρρώστιας τοῦ αἰῶνα, ἀπὸ τὴν ὁποία πάσχουν οἱ σημερινοί, ἀποπροσανατολισμένοι διανοούμενοι· βλ. τὸ ἄρθρο του «La tragedia greca di Jean-Pierre Vernant», *Belfagor*, 32, 4, 1977 καὶ *Filologia e marxismo. Contro le mistificazioni*, Νάπολη, 1981, σελ. 107-114.

63. «Ambiguïté et renversement. Sur la structure énigmatique d'Œdipe-Roi»,

κανεὶς σὲ δύο τουλάχιστον ἐπίπεδα. Στὸ θρησκευτικὸ ἐπίπεδο, ὁ Οιδίπους ταλαντεύεται ἀνάμεσα στὴ θέση τοῦ θεϊκοῦ βασιλιᾶ καὶ στὴ θέση τοῦ *φαρμακοῦ*, τοῦ ἀποδιοπομπαίου τράγου, πού τὸν διώχνουν ἀπὸ τὴν πόλη τῶν Ἀθηνῶν, στίς ἐξὶ τοῦ Θαρρηλιῶνα, γιὰ νὰ καθάρουν τὴν πόλη. Στὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο, ὁ Οιδίπους εἶναι ἕνας ἰσχυρὸς πολιτικὸς ἄνδρας, ἕνας ἐν δυνάμει τύραννος· καὶ ἡ τυραννία ἀποτελεῖ μιὰ ἀπειλή, τὴν ὁποία ἡ πόλη τοῦ 5ου αἰῶνα τὴν ἀντιμετωπίζει με τὸν θεσμό τοῦ ὀστρακισμοῦ, πού ἔχει κυρίως κοσμικὸ καὶ ὄχι θρησκευτικὸ χαρακτήρα. Εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι ἀνάμεσα στὰ δύο αὐτὰ ἐπίπεδα, μπορεῖ νὰ ὑπάρξει σύγχυση. Ὁ *Κατὰ Ἀνδοκίδου* λόγος τοῦ Λυσία εἶναι μιὰ ἀπὸ τίς κυριότερες πηγές μας γιὰ τὴν ἱερούργια τοῦ *φαρμακοῦ*· καὶ ὁ Λυσίας ζητᾶ νὰ καθαρθεῖ ἡ πόλη ἀπὸ αὐτὸ τὸ μίasma πού λέγεται Ἀνδοκίδης⁶⁴. Ἀλλά, στὴν τραγωδία, ὑπάρχει ἀκριβῶς ἀλληλοδιείσδυση τῶν ἐπιπέδων⁶⁵, καὶ ὄχι ἀπλὴ σύγχυση πού προέρχεται ἀπὸ πολιτικὴ ρητορεία. Καὶ μπορεῖ, πράγματι, κανεὶς νὰ συζητήσει καὶ τὴ λεπτομέρεια: στὸν *Οιδίποδα Τύραννον*, τὸ κύριο πρόσωπο, ὁ Οιδίπους, δὲν ἔχει (ἀκόμη) ἐξορισθεῖ ἀπὸ τὴν πόλη τῶν Θηβῶν. Ὁ ἴδιος ἔχει καταδικάσει τὸν ἑαυτό του, καὶ ἡ πόλη περιμένει τὴν ἐτυμηγορία τοῦ Μαντείου⁶⁶, ἡ ἀφήγηση ὅμως τῶν γεγονότων αὐτῶν δὲν ἐμποδίζει τοὺς πόλους, πού προσδιόρισε ὁ Jean-Pierre Vernant, νὰ ὀροθετοῦν πράγματι, τὸ πρόσωπο τοῦ Οιδίποδα. Ἐννοεῖται, βέβαια, ὅτι ὁ Οιδίπους, μετὰ τὴν ἀποκάλυψη τῆς ἀλήθειας, δὲν εἶναι οὔτε *φαρμακός*, οὔτε ἐξοστρακισμένος, ἀλλὰ βρίσκεται ἀνάμεσα στοὺς δύο, καὶ γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγο εἶναι ἕνας τραγικὸς ἥρωας.

Θά μπορούσε κανεὶς νὰ ἐφαρμόσει τὴν ἀνάλυση τοῦ J.-P. Vernant στὸν *Οιδίποδα ἐπὶ Κολωνῶν*, ἀντιστρέφοντάς την. Ὅλα ἐδῶ ἀν-

Mélanges, Cl. Lévi-Strauss, 1970, καὶ J.-P. Vernant καὶ P. Vidal-Naquet, *Mythe et tragédie* I, σελ. 99-131 («Ἀμφιλογία καὶ ἀναστροφή. Σχετικὰ μετὰ τὴν αἰνιγματικὴ δομὴ τῆς τραγωδίας *Οιδίπους Τύραννος*», σελ. 117-154 ἑλλην. μτφρ.).

64. Λυσία, *Κατὰ Ἀνδοκίδου*, 108.

65. Πρβ. N. Loraux, «L'interférence tragique», *Critique* 317, 1973, σελ. 908-925.

66. Βλ. *Οιδίπους Τύραννος*, στ. 1436-1439, 1450-1454 καὶ 1516-1521.

τιστρέφονται. Ο *φαρμακός*, πού πρόκειται να έκδιωχθεί, γίνεται ό ήρωας πού οδηγεί και αυτόν ακόμη τόν Θησέα πρὸς ἕναν κεντρικό τόπο, τόν τάφο ό όποιος θά γίνει τό μυστικό σημάδι τῆς σωτήριας παρουσίας του στην πόλη τῶν Ἀθηνῶν. Ο Οιδίπους εἶναι ἕνας πλάνης πού θ' ἀποκτήσει μόνιμη κατοικία. Εἶναι ἕνας ἰκέτης — και ξέρουμε, κυρίως ἀπό μιὰ πρόσφατη μελέτη τοῦ J. Gould⁶⁷, ὅτι ἡ ἰκεσία εἶναι, ὅπως και ἡ φιλοξενία, ἕνας θεσμός, και μάλιστα ἕνα ὀλικό κοινωνικό γεγονός, ὅπως ὄριζε ό Mauss τό δῶρο και τό ἀντι-δῶρο — ἕνας ἰκέτης πού θά γίνει ήρωας και σωτήρας.

Ο Οιδίπους γίνεται λοιπόν, πραγματικά, ἕνας ήρωας, και αυτό τό ἀναμφισβήτητο γεγονός ἔχει μελετηθεῖ, και μάλιστα ἴσως ὑπερβολικά⁶⁸. Ὅμως παρά τίς κριτικές, εἶναι φανερό ὅτι πρέπει νά κρατηθεῖ ἡ ἰδέα μιᾶς ήρωϊκῆς μεταλλαγῆς, μέ τήν προϋπόθεση βέβαια ὅτι θά τήν ἀπαλλάξουμε ἀπό τά χριστιανικά ἔχνη τῆς προσωπικῆς ἀθανασίας και τῆς ήθικῆς ἀποκατάστασης⁶⁹. Στήν πραγματικότητα, ἡ ἴ-

67. J. Gould, «Hiketelia», *JHS*, 93, 1973, σελ. 74-103· γιά τό θέμα τοῦ ἰκέτη και σωτήρα, βλ. P. Burain, «Suppliant and Saviour: Œdipus at Colonus», *Phoenix*, 28, 1974, σελ. 408-429· ό D. Pflaton ἔγραψε μιὰ πρωτότυπη μελέτη πάνω στην ἑλληνική ἰκεσία, πού δυστυχῶς παραμένει ἀνέκδοτη.

68. Οἱ δύο κλασικές μελέτες γιά τό θέμα εἶναι ἀναμφίβολα ἡ μελέτη τοῦ A.-J. Festugière, στην ὁποία ἤδη παραπέμψαμε, (παραπάνω, σελ. 40), και τό κεφάλαιο VIII, σελ. 307-355 τοῦ βιβλίου τοῦ C.M. Bowra, *Sophoclean Tragedy*, Ὁξφόρδη, 1944. Γιά προγενέστερες μελέτες, βλέπε τήν ἱστοριογραφική ἔρευνα αὐτῆς τῆς συζήτησης, πού ἔκανε ό D.A. Hester, «To Help one's Friends and Harm one's Enemies. A Study in the Œdipus at Colonus», *Antichthon*, 11, 1977, σελ. 22-41, ό ὁποῖος ἀμφισβητεῖ αὐτό πού ἀποκαλεῖ «ὀρθόδοξη» ὀπτική τοῦ ἔργου, δηλαδή τήν ὀπτική πού βλέπει, στην τραγωδία αὐτή, τόν θρίαμβο ἑνός ήρωϊκοῦ οὐμανισμοῦ, και ἐπιμένει στην ήθικῆ ἀποκατάσταση τοῦ Οιδίποδα.

69. Τό λιγότερο πού θά μπορούσε νά πεί κανεῖς εἶναι ὅτι ἡ μελέτη τῆς λατρείας τῶν ήρώων παρουσίασε συχνά μιὰ τέτοια τάση. Πρβ. τόν ἴδιο τόν τίτλο τοῦ ἔργου τοῦ L. R. Farnell, *Greek Hero Cults and Ideas of Immortality*, Ὁξφόρδη, 1921. Ο V. Di Benedetto τιτλοφορεῖ «La buona morte» τό κεφάλαιο πού ἀφιερώνει στον *Οιδίποδα ἐπὶ Κολωνῶ*, στό βιβλίο του *Sofocle* (παραπάνω, σημ. 1), σελ. 217-247, ὅπου ὁμως διαφοροποιεῖται σέ σχέση μέ τήν «ὀρθόδοξη» ἔρμηνεία· ἐναντίον τῆς ἔρμηνείας αὐτῆς, θά βρεῖ κανεῖς τό ἀπαραίτητο ἀντίδοτο στό ἄρθρο τοῦ D. A. Hester (παραπάνω σημ. 68), στή μελέτη τοῦ R. G. Buxton (παραπάνω, σημ. 1), σελ. 30, και κυρίως στό σημείωμα τοῦ H. Dietz, «Sophokles,

δια ἡ ἰδέα τοῦ ήρωα οδηγεῖ πρὸς τό πολιτικό ἐπίπεδο, γιατί ό ήρωας δέν ὑπάρχει γιά τόν ἑαυτό του, ἀλλά ὑπάρχει ὡς στοιχεῖο τοῦ χώρου τῆς πόλης⁷⁰, ὅπως ἀκριβῶς ὑπάρχει, στον Κολωνό, ό ἰπότης ήρωας, πού εἶναι ό ἐπώνυμος τοῦ δήμου: (κι αὐτοῖ γύρω οἱ ἄγροῖ περηφανεύονται πῶς ἔχουν τόν καβαλλάρη Κολωνό προστάτη, πού τὸνομά του κι' ὄλοι ἐδῶ ὅσοι ζοῦνε τὸχουνε γενικό τους παρανόμι) (στ. 58-61, μτφρ. I.N. Γρυπάρη). Ο Οιδίπους δέν μπορεῖ νά εἶναι ἕνας *φαρμακός* πού θά ἐπανερχόταν ξαφνικά, ὡς ἐκ θαύματος, στην πρὶν ἀπό τό μίasma κατάσταση του. Δέν εἶναι οὔτε κι ἕνας ἐξοστρακισμένος, πού ξαναπερνᾶ τά σύνορα, ὅπως ἔκαναν, στην ἀρχαία Ἀθήνα, ό Κίμων και ό Ἀλκιβιάδης, γιατί ό Οιδίπους δέν ἐπιστρέφει στην πόλη τῶν Θηβῶν· και αὐτή ἡ μὴ-ἐπιστροφή εἶναι ἀκριβῶς τό ἐπίμαχο σημεῖο τῆς τραγωδίας. Ποιά ὁμως εἶναι ἡ θέση τοῦ Οιδίποδα στην ἀθηναϊκή πόλη;

Θά πρέπει τώρα νά δοῦμε και πάλι αὐτό τό ἐρώτημα πού εἶχαμε ἀφήσει κατά μέρος. Δέν εἶναι ἀρκετό νά ποῦμε ὅτι εἶναι ἕνας ήρωας, δηλαδή κάτι περισσότερο ἀπό πολίτης, και ὅτι μοιράζεται τήν ἰδιότητα αὐτή μέ πρόσωπα τά ὁποῖα οἰκειοποιήθηκε ἡ πόλη τῶν Ἀθηνῶν, ὅπως ό Αἴας. Πρέπει και μπορούμε νά ἐντάξουμε καλύτερα τόν Οιδίποδα στους θεσμούς και τίς πρακτικές τῆς ἐποχῆς τοῦ Σοφοκλή.

(Ed. Col., 1583 f.), *Gymnasium*, 79, 1972, σελ. 239-242, ὅπου ἀποδεικνύεται ὅτι ἡ προσωπική ἀθανασία τοῦ Οιδίποδα βασίζεται, ὄχι τόσο στό δικαίωμα τοῦ Ἀθηναίου πολίτη, ὅσο σέ μιὰ διόρθωση πού ἔκανε ό Z. Mudge, τό 1769, στό κείμενο τῶν χειρογράφων. Ἐκεῖ ὅπου τά χειρόγραφα ἔχουν (στ. 1583-1584): *ὡς λελοιπότα / κείνον τόν αἰεὶ βίον ἐξέπιστατο*, «μάθε ὅτι ἐγκατέλειψε αὐτόν τόν ἀπό ἀνέκαθεν βίο του», ἡ λέξη *λελοιπότα* ἀντικαταστάθηκε ἀπό τό *λελογγότα*, και μεταφράστηκε, παραδείγματος χάριν, ἀπό τόν Mazon ὡς ἐξῆς: «Μάθε ὅτι τοῦ ἔλαχε μιὰ ἀτελεύτητη ζωή».

70. Βλέπε στον συλλογικό τόμο *La Mort, les morts dans les sociétés anciennes*, ὑπό τῆ διεύθυνση τοῦ G. Gnoli και τοῦ J.-P. Vernant, Καίμπριτζ και Παρίσι, *Maison des sciences de l'homme*, 1982, και κυρίως τήν εἰσαγωγή τοῦ J.-P. Vernant, σελ. 5-15, και τίς μελέτες τῆς N. Loraux, σελ. 27-43, τοῦ Cl. Bérard, σελ. 89-105 και τοῦ A. Snodgrass, σελ. 107-119, γιά κάποιες συμπληρωματικές παρατηρήσεις σχετικά μέ τόν *Οιδίποδα ἐπὶ Κολωνῶ*, βλ. N. D. Wallace, «Œdipus at Colonus: The Hero in his Collective Context», *QUCC*, 32, 1979, σελ. 39-52.

Κατά τὰ τελευταία εἴκοσι χρόνια, μελετήθηκε πολύ τὸ θέμα τῶν ξένων καὶ τῆς ἑλληνικῆς πόλης, εἴτε οἱ ξένοι αὐτοὶ βρίσκονται μέσα στὴν πόλη ἢ ἔξω ἀπὸ αὐτήν. Καὶ μελετήθηκαν ιδιαίτερα οἱ τιμές πού ἡ ἀρχαία Ἰθάκη ἢ ἄλλες πόλεις ἀπέδιδαν στοὺς ξένους, ὅπως καὶ ἡ χορήγηση στοὺς ξένους τοῦ δικαιώματος τοῦ πολίτη — αὐτό πού, καμιά φορά, τὸ ὀνομάζει κανεὶς λαθεμένα «πολιτογράφηση» (στὴν πόλη τῶν Ἀθηναίων ἢ ἄλλου)⁷¹.

Θὰ κάνω δύο προκαταρκτικὲς παρατηρήσεις. Ἡ πρώτη, πού τὴ δανείζομαι ἀπὸ τὸν M. J. Osborne, συνίσταται στὸ νὰ ἐπιμείνω σὲ αὐτὸ πού ὁ Osborne ὀνομάζει «the dual aspect of a grant of citizenship»⁷². Ἡ χορήγηση τοῦ δικαιώματος τοῦ πολίτη εἶναι ταυτόχρονα μιὰ ἐνδειξη τιμῆς κι ἓνα προνόμιο, ἐξαιρετικὰ πρακτικὸ, πού δίνει πολὺ συγκεκριμένα δικαιώματα σὲ ὅποιον ἀπονέμεται. Μὲ ἄλλα λόγια, τὸ δικαίωμα τοῦ πολίτη μπορεῖ νὰ εἶναι ἐν δυνάμει ἢ πραγματικὸ. Εἶναι πραγματικὸ ὅταν πρόκειται γιὰ ἄτομα ἢ ὁμάδες (ὅπως οἱ Πλαταιεῖς πού ἐγκαθίστανται ὀριστικὰ στὴν πόλη). Εἶναι ἐν δυνάμει, ὅταν πρόκειται νὰ τιμηθοῦν πολὺ σπουδαῖα πρόσωπα, ὅπως διάφοροι βασιλεῖς, πού δὲν ἔχουν καμιά πρόθεση νὰ ἐγκαταστα-

71. Θὰ παραθέσω, κατὰ χρονολογικὴ σειρά: J. Pečirka, *The Formula for the Grant of Enktesis in Attic Inscriptions*, Acta Universitatis Carolinae, Πράγα, 1969· Ph. Gauthier, *Symbola* (δ.π., σημ. 35)· B. Bravo, «Sulân» (δ.π., σημ. 25), μαζί μὲ τὴ βιβλιοκρισία τοῦ Ph. Gauthier, *RD*, 60, 1982, σελ. 553-576· M. J. Osborne, *Naturalization in Athens*, 2 τόμ., *Verhand. Konink. Acad. Letteren*, Βρυξέλλες, ἀρ. 98, 1981, καὶ 101, 1982· I. Savalli, *Recherches sur... l'octroi du droit de cité* (παραπάνω, σημ. 54)· M. - F. Baslez, *L'étranger dans la Grèce antique*, Παρίσι, 1984.

Θὰ πρέπει φυσικὰ νὰ ἐπισημώσουμε πάντα στὴν πασιγνώστη μελέτη τοῦ d'A. Wilhelm, «Proxenie und Evergesie», *Attische Urkunden*, V, SA WW, 220, 1942, σελ. 11-86. Σχετικὰ μὲ μιὰ ιδιαίτερη περίπτωση, στὴ Θάσο(ς), οἱ J. Pouilloux καὶ F. Salviat, «Lichos, Lacédémonien, archonte à Thasos et le livre VIII de Thucydide», *CRAI*, Ἰαν. - Ἰουν. 1983, σελ. 376-403, ἀσχολήθηκαν, καὶ αὐτοὶ ἐπίσης μὲ τὴν ἐνταξὴ τῶν ξένων. Ὁ Ph. Gauthier, δημοσίευσε πρόσφατα τὸ *Les Cités grecques et leurs bienfaiteurs*, Ἰθάκη καὶ Παρίσι, 1985. Ἡ I. Savalli παρουσίασε συνοπτικὰ τὴν ἐργασία τῆς σ' ἓνα ἄρθρο πού δημοσιεύθηκε στὸ περιοδικὸ *Historia*, 34, 1985, σελ. 387-431.

72. M. J. Osborne, *Naturalization*, I, σελ. 5.

θοῦν στὴν πόλη τῶν Ἀθηναίων, ἀλλὰ ξέρονται ὅτι ἂν ἔρθουν στὴν Ἰθάκη, θὰ τοὺς μεταχειρισθοῦν ὡς πολίτες, μὲ ἐπιπλέον μάλιστα τιμές.

Ἄς πάρουμε δύο ἀντιθετικὰ παραδείγματα: 1) ὁ βασιλιάς Εὐαγόρας τῆς Κύπρου, εὐεργέτης τῶν Ἀθηναίων, παίρνει, ὁ ἴδιος καὶ οἱ γιοὶ του — πιθανόν στὶς ἀρχές τοῦ 407 π.Χ. — τὸ δικαίωμα τοῦ πολίτη, μὲ τὸ ὅποιο ἡ πόλη ἔδινε, κατὰ πάσα πιθανότητα, καὶ ἓνα στεφάνι. 2) Μερικοὶ ξένοι, ὅλοι μέτοικοι ὅπως φαίνεται, πού πολέμησαν στὸ πλευρὸ τῶν δημοκρατικῶν Ἀθηναίων κατὰ τὸν ἐμφύλιο πόλεμο, παίρνουν, στὰ 401-400 π.Χ., τὸ δικαίωμα τοῦ πολίτη, στὸ ὅποιο συμπεριλαμβανόταν καὶ τὸ δικαίωμα τοῦ γάμου, προνόμιο τὸ ὅποιο θὰ χρησιμοποιήσουν πράγματι κατὰ πολὺ συγκεκριμένο τρόπο⁷³. Ἀντίστροφα, μποροῦσε κανεὶς (ἀλλὰ ὄχι, εἶναι ἀλήθεια, στὴν Ἰθάκη τῆς κλασικῆς ἐποχῆς) νὰ πάρει συνάμα καὶ τὸ δικαίωμα τοῦ προξένου, καὶ τὸ δικαίωμα τοῦ πολίτη. Εἶναι τώρα προφανές ὅτι δὲν μποροῦσε κανεὶς νὰ εἶναι καὶ πρόξενος μιᾶς πόλης, ἄρα ξένος σὲ αὐτὴ τὴν πόλη, καὶ ταυτόχρονα πολίτης μὲ τὴν πρακτικὴ σημασία τοῦ ὄρου. Ἀλλὰ πρέπει ἀμέσως νὰ προσθέσουμε ὅτι, ἀκόμη καὶ στὴν πόλη τῶν Ἀθηναίων, μποροῦσε νὰ δεχτεῖ κανεὶς τὶς ἴδιες τιμές μ' ἓναν «πολίτη» ὅπως ὁ Εὐαγόρας, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν τίτλο τοῦ εὐεργέτη, καθὼς καὶ τὰ ἴδια προνόμια — στὰ ὅποια συμπεριλαμβάνεται τὸ δικαίωμα νὰ κατοικεῖ στὴν Ἰθάκη (οἰκησις) καὶ τὸ δικαίωμα νὰ κατέχει γῆ (ἐγκτησις) — χωρὶς νὰ τοῦ ἔχει ἀπνεμηθεῖ ὁ τίτλος τοῦ πολίτη.

Ἐπὶ πρῶτον ἔτσι ἓνας κοινὸς τομέας τιμῶν ἀνάμεσα: 1) στὸν ξένο, πού τὸν τιμοῦν ἀλλὰ παραμένει ξένος, ἔστω καὶ ἂν ἔχει τὴν πιθανότητα ν' ἀποκτήσει, στὴν ἀρχαία Ἰθάκη, τὰ δικαιώματα ἐνὸς «σχεδόν-πολίτη»⁷⁴. 2) στὸν ξένο, πού τὸν τιμοῦν καὶ πού παίρνει τὸ ἐν δυ-

73. Βλ. τὶς δύο ἐπιγραφές, ἀρ. 3 καὶ 6, στὴ συλλογὴ τοῦ Osborne (*Naturalization I*, σελ. 31-33 καὶ 37-41, καὶ τὸν σχετικὸ σχολιασμό, II, σελ. 21-24 καὶ 26-43).

74. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Wilamowitz, στὴν περιώνυμη μελέτη του «Demotika der attischen Metoeken», *Hermes*, 22, 1887, σελ. 107-128 καὶ 211-259, πού ἐπαναδημοσιεύθηκε στὸ *Kleine Schriften*, V, 1, Βερολίνο, 1937, σελ. 272-342, ἀποκαλοῦσε μὲ μιὰ δόση ὑπερβολῆς, τοὺς μετοίκους «Quasibürger», ἐκφραση πού τὴν ἐπανελάβε, γιὰ τὸν πρόξενον, ἡ M.-F. Baslez, δ.π., σελ. 120.

νάμει δικαίωμα του πολίτη και 3) στον ξένο, που τον τιμούν και που παίρνει το πραγματικό δικαίωμα του πολίτη. Όλοι θεωρούνται ευεργέτες των Αθηνών⁷⁵.

Αν τώρα εξετάσει κανείς αναλυτικά τη διαδικασία, που, στην ουσία, είναι κοινή, διαπιστώνει ότι αρχίζει με μιάν αίτησιν, ή οποία «συνοδεύεται από μία λεπτομερή αναφορά των τίτλων του υποψηφίου, και παρουσιάζεται από τον ίδιο τον ενδιαφερόμενο ή από έναν τρίτο»⁷⁶. Ο αίτών επικαλείται φυσικά τις ευεργεσίες που έχει κάνει ή πρόκειται να κάνει, τί δαπάνησε ή τί πρόκειται να δαπανήσει, στην πόλη των Αθηνών⁷⁷, και οι ευεργεσίες αυτές απαριθμούνται στους λόγους για τους οποίους προτάθηκε το τιμητικό ψήφισμα. Η αίτησις είναι μία λέξη που μπορεί να φανεί ουδέτερη, αλλά μπορούσε επίσης να συνδυασθεί με την *ικετείαν*, σημαντικό θρησκευτικό θεσμό, τουλάχιστον στην αρχή του⁷⁸. Συνήθως, όταν πρόκειται για έναν νέο πολίτη, το κείμενο επισημαίνει ότι θά πρέπει να έγγραφει σέ μία φυλή ή σ' έναν δήμο, αλλά και οι μέτοικοι έχουν σχέση με τους δήμους στους οποίους κατοικούν⁷⁹. Την εποχή δέ του Σοφο-

⁷⁵ Η διατύπωση δέν ισχύει για τους συνηθισμένους μετοίκους, αλλά είναι χρήσιμη, όταν θέλει κανείς να χαρακτηρίσει την τύχη που επιφυλάσσεται σέ διακεκριμένα πρόσωπα, όπως τά πρόσωπα που αναφέρουν, παραδείγματος χάριν, οι J. Pouillou και F. Salviat, *δ.π.* (σημ. 66), σελ. 385-386.

⁷⁵ Είναι εδκόλο να καταστήσουμε φανερό αυτόν τόν κοινό τομέα, αντιπαραβάλλοντας τις μαρτυρίες που συγκέντρωσε ό Osborne, και τούς πίνακες που δημοσίευσε ό Pečírka, *The Formula*, σελ. 152-159.

⁷⁶ I. Savalli, *Recherches... sur l'octroi du droit de cité*, I, σελ. 19.

⁷⁷ Ό Άριστοτέλης, *Ρητορική*, I, 1361 α, σημειώνει ότι τιμώνται «κυρίως αυτοί που ευεργέτησαν, αλλά επίσης και όποιος έχει τή δυνατότητα να ευεργετήσει». Η I. Savalli μού επέστησε τήν προσοχή στό κείμενο αυτό.

⁷⁸ Η I. Savalli, *δ.π.*, II, σελ. 17-18, δίνει δυό σίγουρα παραδείγματα, του 4ου αιώνα π.Χ., τής σχέσης ανάμεσα στην «ικεσία» και τήν «αίτησι»: IG II², 218, και IG II², 337 (= Tod, *Greek Hist. inscr.*, II, αρ. 189). Τό πρώτο κείμενο μās ενδιαφέρει ιδιαίτερα εδώ: δίνει σέ δυό κατοίκους τών Αβδών τόν προνόμιο να έχουν τήν προστασία τής Βουλής και τών στρατηγών, και, μέσα από κάποια τροπολογία, τό δικαίωμα να κατοικούν στην πόλη τών Αθηνών έως ότου επιστρέψουν στην πατρίδα τους.

⁷⁹ Βλέπε τή μελέτη του Wilamowitz, *δ.π.*, (σημ. 74), και Ph. Gauthier, *Sym-bola*, σελ. 112.

κλή, όταν τιμούν έναν μέτοικο χωρίς να του δώσουν τό δικαίωμα του πολίτη, τόν έγγράφουν επίσης σέ μία φυλή⁸⁰.

Μου φαίνεται σαφές ότι ξαναβρίσκει κανείς τά ουσιαστικά στοιχεία αυτής τής διαδικασίας στον *Οιδίποδα επί Κολωνώ*. Κατ' αρχήν, τήν αίτησι. Ό Οιδίπους παρουσιάζεται, ήδη από τόν στίχο 5, ως αυτός που «ελάχιστα απαιτεί», *σμικρόν μόν εξαίτουντα*⁸¹. Διευκρινίζει όμως παρακάτω ότι, όντας ίκέτης, είναι ένας ευεργέτης (στ. 287-288):

ἤκω γάρ ἱερός εὐσεβῆς τε καί φέρων
δνησιν ἀστοῖς τοῖσδε.

(γιατί ἦρθα ἱερός ἐδῶ κι ἀμόλευτος καί φέρνω / στους κατοίκους αυτής τής χώρας ὠφέλειες) (μτφρ. I.N. Γρυπάρη). Ζητάει από τόν Θεσέα να τόν συναντήσει τόσο για τό καλό τής πόλης του, όσο και για τό καλό του ευεργέτη (στ. 308-309). Έστω και ἂν ἡ λέξη δέν προφέρεται, ό Οιδίπους είναι ἀναμφισβήτητα ένας ευεργέτης τών Αθηνών, ό όποιος δωρίζει στην πόλη τό ἴδιο του τό ἄθλιο κορμί (*ἄθλιον δέμας*, στ. 576-581), πράγμα που θά τής φέρει κέρδη. Η *εὐγενειά* του (στ. 631) — για να χρησιμοποιήσουμε μία λέξη που ἀνήκει στον ἐπιγραφικό χῶρο — γίνεται ἔτσι ὀλοφάνερη.

Ό ευεργέτης αυτός παραμένει, ἔννοεῖται, σχεδόν ἕως τό τέλος σηματοδεδμένος από τό μίasma. Κανείς δέν πρέπει να τόν ἀγγίζει, καί ένας «ἀνέγγιχτος» δέν μπορεί να έχει φυσική ἐπαφή με τόν Θεσέα (στ. 1130-1136). Δέν θά του δώσει τό χέρι, παρά στό τέλος του ἔργου, τή στιγμή που θά εξαφανισθεῖ (στ. 1632). Θά είναι ένας ευεργέτης, ἕνα ευεργέτημα για τήν πόλη τών Αθηνών, αλλά — ἄς ἀπαντήσουμε τώρα στό ἐρώτημα — δέν θά γίνει πολίτης. Ό Θεσεύς προταίνει στον Οιδίποδα (στ. 639-642) εἴτε να μείνει στον Κολωνό, μαζί με αυτόν που τόν δέχτηκε καί που είναι, κατά κάποιον τρόπο, ό ἐγγυητής του, ό *προστάτης* του, εἴτε να τόν ἀκολουθήσει στην Αθήνα: αλλά δέν τόν κάνει δημότη. Ό Κολωνός, ό δήμος του Σοφοκλή, δέν

⁸⁰ Πρβ. Osborne, *Naturalization*, II, σελ. 33, για τούς μετοίκους σωτήρες τής δημοκρατίας.

⁸¹ Στόν στίχο 583, ό Θεσεύς μιλά γι' αυτό που του ζητά ό Οιδίπους: *τά λοιπὰ σθι' αἰτῆ τοῦ βίου*, «ἡ αίτησή σου ἀφορᾷ τις τελευταίες σου στιγμές».

θά γίνει ο δήμος του Οιδίποδα, αλλά ο τόπος διαμονής του. *ἐνθα χρη ναίειν*, «εκεί όπου πρέπει να κατοικήσει» (στ. 812), εκεί όπου θα συνυπάρξει (ο Θησεύς χρησιμοποιεί τη λέξη *ξυνουσία*, στ. 647) με τους δημότες. Ἀκόμη και στο τέλος της διαδικασίας αυτής που εκτυλίσσεται κατά στάδια, ο Οιδίπους δεν είναι ο *Οιδίπους Κολωνήθεν* ή *ἐκ Κολωνού*, δηλαδή ο Οιδίπους από τον Κολωνό, αλλά ο *Οιδίπους ἐπὶ Κολωνῷ*, ο Οιδίπους στον Κολωνό. Τά παιδιά του δεν θά πάρουν τό δικαίωμα τοῦ πολίτη, δικαίωμα πού τόσα πολλά ψηφίσματα παρέχουν στους απογόνους των ευεργετών. Ἄν πρέπει να διαλέξει κανείς, θά ἔλεγα ὅτι ὁ Οιδίπους γίνεται τελικά ἕνα εἶδος κατοίκου, ἕνας προνομιούχος μέτοικος, ὅπως γίνονται, στην τραγωδία τοῦ Αἰσχύλου (στ. 1011), οἱ Εὐμενίδες, τίς ὅποιες ὁ Οιδίπους συναντάει ἀκριβῶς στον Κολωνό, όπου και λατρεύονται. Ἀκόμη και ὅταν γίνεται ἥρωας, στην πόλη των Ἀθηνῶν, ὁ Οιδίπους παραμένει ἕνας ἄνθρωπος στο περιθώριο.

* * *

Ἄς ἐντάξουμε ὁμως τώρα αὐτόν τόν ἄνθρωπο τῶν περιθωρίων στον χώρο πού παριστάνεται, στον χώρο τοῦ σκηνοῦ παιχνιδιού. Ὁ J. Jones τό εἶδε και τό εἶπε πολύ σωστά: «ἕνα εἶδος ἀλληλοεξάρτησης ἀνάμεσα στον ἄνθρωπο και τόν τόπο»⁸² χαρακτηρίζει τά τελευταία ἔργα τοῦ Σοφοκλή. Αὐτό ἰσχύει, ὅπως λέει, γιά τόν *Φιλοκτήτην* και τόν *Οιδίποδα ἐπὶ Κολωνῷ*. Αὐτό ἰσχύει ἐπίσης, ὅπως πιστεύω, και γιά τήν *Ἡλέκτρα*.

Ἐνα βασικό θέμα ἐπανερχεται, ἀπό τό ἀπώτερο στοῦ ἐγγύτερο πλάνο, τό θέμα τῶν συνόρων⁸³. Σύνορα τῆς οἰκουμένης: σ' ἕνα χωρικό τό ὅποιο περιγράφει τόν Οιδίποδα, πού τόν ἐπληξε ἡ συμφορά,

82. J. Jones, ὁ.π. (σημ. 1) σελ. 219, και στη συνέχεια R. P. Winnington - Ingram, *Sophocles*, σελ. 339-340. Ὁ Ch. Segal ἔχει ἐπίσης πλήρη συνείδηση τοῦ προβλήματος, στο κεφάλαιο πού αφιερώνει στον *Οιδίποδα ἐπὶ Κολωνῷ*.

83. Πρβ. Ch. Segal, *Tragedy and Civilization*, σελ. 369· ὁ R. G. A. Buxton, *Sophocles*, σελ. 30 γράφει ἀπό τήν πλευρά του τά ἐξῆς: It [ὁ Οιδίπους ἐπὶ Κολωνῷ] charts the crossing of a series of boundaries: from sacred grave to lawful ground, from outside a polis to inside it, from life to death».

θύμα τῶν γηραιῶν και τῆς *στάσεως*, ὁ χορός ἀνακαλεῖ τίς θύελλες πού ἔρχονται ἀπό τά τέσσερα σημεῖα τοῦ ὀρίζοντα (στ. 1245-1248): «ἄλλη ἀπό κείθε πού ὁ νηλιος βυθά, / ἄλλη ἀπό κεί πού χαράζει / ἄλλη ἀπό κεί πού φωτάει ὀλοσήμερα / κι ἄλλη πέρ' ἀπ' τά Ρίπαια τά βουνά / πού ἀτέλειωτη νύχτα σκεπάζει» (*αἶ δ' ἐννυχιῶν ἀπό Ῥιπῶν*, μτφρ. I. N. Γρυπάρη). Τά Ριπαῖα ὄρη εἶναι μυθικά βουνά, πού ὁ Σοφοκλής τά τοποθετεῖ, ὅπως φαίνεται ἐδῶ, στον ἀπώτατο βορρᾶ⁸⁴. Σύνορα τῶν Θηβῶν: οἱ Θηβαῖοι θέλουν να ἐγκαταστήσουν τόν Οιδίποδα σέ μιὰ συνοριακή ζώνη. Αὐτό ἀκριβῶς ἀναγγέλλει ἡ Ἰσμήνη (στ. 404-405):

σε προσθέσθαι πέλας
χώρας θέλουσι, μηδ' ἴν' ἄν σαυτοῦ κρατῆς

(θέλουν να σέ βάλουν *κοντά* στή χώρα, τόν ἑαυτό σου γιά να μήν ὀρίζεις). *Κοντά* στή χώρα και ὄχι *μέσα* στή χώρα. Τό ἴδιο θά συμβεῖ και μέ τόν τάφο τοῦ Οιδίποδα: δεν θά σκεπαστεῖ μέ «θηβαϊκό χώμα» (στ. 407), γιατί τό χαμένο αἷμα τοῦ πατέρα του τό ἀπαγορεύει⁸⁵. Ἐχω ἤδη σημειώσει ὅτι ὁ Οιδίπους θά μπορεῖ να κατοικήσει, στην πόλη τῶν Θηβῶν, ὡς *πάρωνλος*, στον χώρο τοῦ ἔξω (στ. 785). Μέτοικος-ἥρωας, λοιπόν, στην Ἀθήνα, ὁ Οιδίπους θά εἶναι, στή θηβαϊκή πόλη, ἕνας ἀποδιωγμένος πολίτης, ἕνας Φιλοκτήτης, πού θά βρίσκεται ὁμως ὑπό τήν κυριαρχία τῆς πόλης του, σέ μιὰ συνοριακή *no man's land*.

Σύνορα τῶν Ἀθηνῶν, ἀπό τή μεριά τῶν Θηβῶν: ἡ Ἰσμήνη και ἡ Ἀντιγόνη, πού τίς αἰχμαλώτισαν οἱ ἄνδρες τοῦ Κρέοντα, δεν πρέ-

84. Ὁ σχολιαστής τοῦ στ. 1248 κάνει βέβαια λάθος, ὅταν τά τοποθετεῖ στην ἀπώτατη Δύση. Γιά τά Ριπαῖα ὄρη πού τοποθετοῦνται ἄλλοτε στά βόρεια και ἄλλοτε στά βόρειο-ἀνατολικά, βλ. J. Desautels, «Les monts Rhipées et les Hyperboréens dans le traité hippocratique *Des Airs, des Eaux et des Lieux*», REG, 84, 1971, σελ. 289-296· βλ. ἐπίσης τό τρίτο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου τοῦ A. Ballabriga, *Le soleil et le Tartare. Problèmes de l'image mythique du monde en Grèce archaïque*, Παρίσι, ἔκδ. τῆς École des Hautes Études en Sciences Sociales, 1986, ὅπου γίνεται διεξοδικός λόγος γιά τά Ριπαῖα ὄρη.

85. Πρβ. B. Knox, στο *Three Theban Plays*, σελ. 264: «They will bury him just at the frontier, where he can be of no use to any other city».

πει νά περάσουν τά σύνορα, ὅποιο δρόμο καί ἄν πάρουν (στ. 884-886):

Ἴω πᾶς λεώς, ἰὼ γᾶς πρόμοι,
μόλετε σὺν τάχει, μόλετ'· ἐπει πέραν
περῶσ' οἶδε δῆ.

(Τρέξετ' ὅλοι λαός / κι ἀρχοντάδες, βοήθεια / κάμετε γρήγορα, αὐτοί [οἱ ἀπαγωγεῖς] περνοῦν ἤδη τά σύνορά μας). Καί λίγο πιο κάτω, γίνεται κάποιος ὑπαινιγμός στὴν περιοχή τῆς Οἰνός, ὅπου διασταυρώνονται οἱ δύο δρόμοι τῶν Θηβῶν, ὁ δρόμος πού περνάει ἀπὸ τὴν Ἐλευσίνα, καί ὁ δρόμος πού πάει ἴσια πρὸς τὰ βόρεια: «δὲν πρέπει οἱ κόρες νά προσπεράσουν αὐτὸ τὸ σταυροδρόμι» (στ. 902).

Ἐνα γεγονός πού φαίνεται, κατ' ἀρχὴν, πολὺ πιο περίεργο εἶναι ὅτι ὁ Κολωνός παρουσιάζεται ὡς ὀριακὴ ζώνη (στ. 56-58):

ὄν δ' ἐπιστεῖβεις τόπον
χθονός καλεῖται τῆσδε χαλκόπους ὁδός,
ἔρεισμ' Ἀθηνῶν·

(κι ἡ θέση πού πατεῖς ἐδῶ, τὴ λένε / τῆς γῆς αὐτῆς *χαλκόστρωτο κατώφλι*⁸⁶, στήριγμα τῆς Ἀθήνας) (μτφρ. I.N. Γρυπάρη). Σὲ αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν τόπο ὁ πλάνης Οἰδίπους θά καθήσει γιὰ πρώτη φορὰ (στ. 85, 99). Ὁ χρησιμὸς ἄλλωστε εἶχε προειδοποιήσει τὸν ἐξόριστο, ὅτι θά ἔβρισκε καταφύγιο καί φιλοξενία «στά σύνορα μιᾶς χώρας» ἢ καί «σέ μιὰν ἔσχατη χώρα», *ἐλθόντι χώραν τερμίαν* (στ. 89).

Πῶς νά ἐξηγήσουμε αὐτὸν τὸν προσδιορισμό; Ὁ Κολωνός δὲν ἀποτελεῖ, φυσικά, ἓνα σύνορο τῶν Ἀθηνῶν. Ἀπὸ τὸν Κολωνό, μιλοῦν γιὰ τὴν πόλη τῶν Θηβῶν, τὴν ἀντι-πόλη, ἀλλὰ *βλέπουν* τὴν Ἀθήνα, τὴν κατ' ἐξοχὴν πόλη (στ. 14-15):

86. Ὁδός εἶναι σίγουρα ἐδῶ, ὅπως ἐρμηνεύεται συνήθως, μιὰ ὀρθογραφικὴ παραλλαγή, πού ἐγίνε γιὰ μετρικούς λόγους, ἀντὶ τῆς λέξης *οὐδός*, τὸ κατώφλι. Ἐξάλλου τὸ *οὐδός* ἀπαντᾶται καί σ' ἓνα χρησιμὸ πού παραθέτει ὁ σχολιαστὴς στὸν στίχο 57. Ἄλλες ἐρμηνεῖες προτείνουν νά διαβαστεῖ *ὁδός*, ὁ δρόμος, τὸ μονοπάτι, καί νομίζουν ὅτι γίνεται ἐδῶ ὑπαινιγμός στὸν δρόμο πού ὀδηγεῖ στὸν Ἄδη. Δὲν εἶναι καθόλου ἀπίθανο νά ἔχουμε κάποιο λογοπαίγνιο. Βλ. ἐπίσης, παρακάτω, σμ. 88.

πύργοι μὲν οἱ
πόλιν στέφουσιν, ὡς ἀπ' ὀμμάτων, πρόσω·

(ὅσο μπορῶ νά διακρίνω, πύργοι / μακρυὰ ἐκεῖ κάτω ζώνουνε μιὰ πόλη) (μτφρ. I.N. Γρυπάρη).

Τὸ «κατώφλι» ὀνομάζεται «χαλκόστρωτο» γιὰ δύο λόγους. Γιὰ ἓναν, πολὺ ἀπλό, γεωγραφικὸ λόγο: ὁ Ἴππιος Κολωνός, ἀγροτικὸς δῆμος, ὅπου κελαηδᾷ τὸ ἀηδόνι, εἶναι ἐπίσης κι ἓνας ἀπὸ τοὺς «συνοριακοὺς» δήμους τοῦ ἀθηναϊκοῦ *ἄσπεως*, στὸ σύστημα τοῦ Κλεισθένη. Ὁ δῆμος αὐτός τῆς Ἀττικῆς βρίσκεται στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ *ἄσπεως*, πού, μαζί μὲ τὴν *παρὰλιαν* (χώραν) καί τὴν *μεσογαίαν* (ἐνν. *χώραν*), ἀποτελοῦν τρεῖς διαιρέσεις τῆς Ἀττικῆς⁸⁷.

Στὸν γεωγραφικὸ λόγο προστίθεται κι ἓνας μυθικὸς λόγος. Ὁ σχολιαστὴς εἶχε ἤδη συσχετίσει τὸ «χαλκόστρωτο κατώφλι» τοῦ στίχου 57 μὲ τὸ «κατακόρυφο κατώφλι» (*καταρράκτης ὁδός*) τοῦ στίχου 1590, κατώφλι πού ἡ χάλκινη βάση του (*χαλκοῖς βάθροισι*, στ. 1591), ριζώνει στὸ ἀθηναϊκὸ ἔδαφος⁸⁸. Ὁ Κολωνός βρίσκεται

87. Γιὰ τὴν ἀκριβὴ θέση τοῦ δήμου, καί γιὰ τὰ ἐλάχιστα πού ξέρουμε γι' αὐτὸν, βλ. D. M. Lewis, «The Deme Kolonos» σελ. 12-17 ὅπου, γράφει στὴ σελ. 16: «We can now say with security that there was only one deme kolonos, that it was a city-deme of Aigeis and that it was the deme of Sophocles». πρβ. ἐπίσης P. Sievert, *Die Trittyen Attikas und die Heeresreform des Kleisthenes*, Μόναχο, 1982, σελ. 88-89. Γιὰ τὴν ἐκφορὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ δημότη τοῦ Κολωνοῦ, ἐρώτημα πού ἐκκρεμεῖ ἐδῶ καί χρόνια, βλέπε τελευταῖα, J. Fairweather στὰ *Papers of the Liverpool Latin Seminar IV* (Λίβερπουλ, 1984), ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ F. Cairns, σελ. 343-344.

88. Πρβ. τὸ σχόλιο στὸν στίχο 1590, ὅπου ἀναφέρεται ἡ κατάβαση στὸν Ἄδη, καί ἡ ἀρπαγὴ, σὲ αὐτὸ τὸ μέρος, τῆς Κόρης, θυγατέρας τῆς Δήμητρας. Οἱ σύγχρονοι ἔκαναν συχνὰ τὸν ἴδιο συλλογισμό: πρβ. A.-J. Festugière, *δ. π.* (σημ. 40) σελ. 55, καί R. P. Winnington-Ingram, *Sophocles*, σελ. 340. Κανείς ἀπὸ τοὺς δύο δὲν παραπέμπει σὲ αὐτὸν τὸν μακρινὸ σχολιαστὴ. Ὁ Festugière θυμίζει ὅτι ὁ Ἄδης εἶναι κανονικά «χαλκοῦς» καί θεωρεῖ, πολὺ σωστά, παράλογη τὴν ἐρμηνεία τοῦ στίχου 1590, πού δίνουν οἱ Dain-Mazon, στὴν ἐκδόσή τους (σελ. 143, σημ. 2): «Ὁλος ὁ λόφος ὀνομάζεται 'χάλκινο κατώφλι'. Εἶναι τὸ μεταλλευτικὸ κατώφλι τῆς Ἀττικῆς». Ἀλλὰ καί αὐτὴ ἐπίσης ἡ ἐρμηνεία προέρχεται ἀπὸ ἓνα σχόλιο στὸν στίχο 57. Σὲ ὅλους αὐτοὺς τοὺς συσχετισμοὺς προστίθεται καί ὁ συσχετισμὸς πού μοῦ προτείνει ἡ Νορβηγὸς συνάδελφός μου Vigdis Soleim: στὸν Ἡσίοδο (*Θεογονία*, 749-750 καί 811) ἀναφέρεται ἓνα «μεγάλο χάλκινο κατώ-

στά όρια του *ἀστωας* και της *μεσογαίας*, και αποτελεί επίσης σύνορο ανάμεσα στους θεούς του Κάτω Κόσμου – όπου είχαν άλλοτε κατοικήσει ο Θησεύς και ο Πειρίθους, γεγονός που αναφέρεται στους στίχους 1593-1594 – και στους ολυμπίους θεούς. Έτσι, ο άγγελιαφόρος δεν μπορεί να πει αν ο θάνατος του Οιδίποδα ήρθε από τον Ουρανό ή από τον Κάτω Κόσμο (στ. 1611-1662), ενώ ο Θησεύς προσεύχεται ταυτόχρονα στη Γη και στον Όλυμπο (στ. 1654-1655).

Ας πλησιάσουμε περισσότερο στο εμπρόσθιο τμήμα της σκηνής και στην *ορχήστρα*, που βρίσκεται απέναντί της. Από τα πρόσωπα που κινούνται στη σκηνή, όρισμένα – ο Πολυνείκης και η Ίσμήνη – έρχονται απ' έξω (Αργός, Θήβαι), ενώ άλλα – ο Θησεύς, ο δήμοτης του Κολωνού, οι σύντροφοί του που απαρτίζουν τον χορό – φτάνουν από την Αθήνα. Στην τραγωδία αυτή, ο Κολωνός είναι μία περίληψη, μία μικρογραφία των Αθηνών. Από τον Κολωνό και με άφετηρία τον Κολωνό, αρχίζει το περίφημο χορικό (στ. 668-719), που έξυμνει την αθηναϊκή πόλη, με τους ελαιώνες της, τα άλογά της, τους κωπηλάτες της, δηλαδή που την έξυμνει στο σύνολό της⁸⁹. Ο Κολωνός, με τους κατοίκους του, τους θεούς του, τον ήρωά του, τα ιερά του των Εὐμενίδων, του Ποσειδώνα, της Δήμητρας, και με την προστασία της Αθηνάς, είναι μία μικρή Αθήνα. Ο Σοφοκλής πρόσθεσε άραγε κάτι περισσότερο σε όσα υπήρχαν; Είναι, παραδείγματος χάρι, ο μόνος που αναφέρει ένα ιερό των Εὐμενίδων, στον δήμο απ' όπου κατάγεται. Το μεγάλο ιερό αυτών των θεοτήτων βρισκόταν ανάμεσα στην Ακρόπολη και τον Αρειό Πάγο. Έξάλλου εκεί τοποθετεί και ο Πausanίας το *μνήμα* του Οιδίποδα⁹⁰.

φλι», *μέγαν οὐδὸν χάλκεον*», στη βάση της *θύρας* που χωρίζει, στον Άδη, την ημέρα από την νύχτα.

89. Ο V. Di Benedetto γράφει (*Sofocle*, σελ. 234) ότι «δέν θα έπρεπε να θεωρηθεί κανείς ότι αυτό το *στάσιμον* δείχνει πώς ο Σοφοκλής δέχεται τις καθαυτά πολιτικές αξίες του αθηναϊκού κράτους. Αυτό το οποίο έξυμνει ο Σοφοκλής δεν είναι η *πόλις*, ως αστικό κέντρο, αλλά η χώρα της Αττικής». Η έρμηνεία αυτή μου φαίνεται έντελως λανθασμένη. Ξεχνά ότι ο Κολωνός ήταν ένας δήμος του *ἀστωας*, και ότι οι ναυτικοί συμβόλιζαν καλύτερα το αστικό, παρά το αγροτικό πνεύμα.

90. Pausanias, I, 28, 7 πρβ. Valerius Maximus, V, 3, 3. Ο Σοφοκλής είναι η πηγή του Ψευδο-Απολλοδώρου, III, 5, 9. Ο Pausanias (I, 30, 4) τοποθετούσε

Ο χώρος, που παριστάνεται με τρόπο άμεσο, χωρίζεται, από την αρχή ήδη του έργου, σε δύο μέρη: στο ιερό άλσος, και στον προσιτό, μη θρησκευτικό χώρο. Ο Οιδίπους ζητάει από την κόρη του να του βρει κάποιο μέρος να κάτσει (*θάκησι* [στ. 9], ή *πρός βεβήλοις ή προς άλλεσιν θεών* [στ. 10]) «κάποια θέση, είτε σε μέρος γι' ανθρώπινη χρήση, είτε σε θεών άλση». Μπορούμε να υπολογίσουμε το βάθος της ιερής περιοχής, ακολουθώντας την Ίσμήνη που πάει να τελέσει τις καθαρτήριες σπονδές (στ. 495-509), σ' ένα μέρος όπου δεν θ' ακουστεί ή φωνή (*ἀπυστα φωνών*, στ. 489). Εκεί ακριβώς υπάρχουν μία πηγή και κρατήρες για τις σπονδές (στ. 469-472)⁹¹. Ο Οιδίπους θά κινηθεί ανάμεσα στην ιερή και στη μη θρησκευτική ζώνη. Μόλις φτάσει, κάθεται σε μιά απελέκετη πέτρα (*ἄξεστος*, στ. 19: *ἀσκέπαρνος*, στ. 101), σ' ένα *βάθρον*, που χαρακτηρίζεται ως *σεμνόν*, όπως *Σεμναί* («Φοβερές») ονομάζονται και οι Εὐμενίδες (στ. 100). Ο Οιδίπους βρίσκεται εδώ στον ιερό χώρο⁹², και ταυτίζεται και ο ίδιος με τις Εὐμενίδες. Έγκαταλείπει το βάθρο αυτό, για να εξαφανισθεί «μακριά από τον δρόμο, μέσα στο άλσος» (στ. 113-114)⁹³. Στη συνέχεια, εμφανίζεται και πάλι στην αρχική του θέση, πράγμα που προκαλεί την αντίδραση του χορού. Στους στίχους 166-201, ο χορός του δίνει εντολή και ο Οιδίπους αφήνει το βάθρο, όδη-

στον Κολωνό ένα ήρωο του Θησέα και του Πειρίθου, κι ένα άλλο του Οιδίποδα και του Αδράστου. Για το πρόβλημα της παρουσίας των Εὐμενίδων, και στη λατρευτική πραγματικότητα και στην τραγωδία, το άρθρο του A. L. Brown, «Eumepides in Greek Tragedy», *CQ*, 34, 1984, σελ. 260-281, αποτελεί ένα τέλειο παράδειγμα σύγχυσης, αξιο να έπισημανθεί. Η «απόδειξη» σύμφωνα με την όποια οι Εὐμενίδες του Σοφοκλή δεν έχουν καμιά σχέση με τις Εὐμενίδες του Αίσχύλου είναι «υποδειγματική» στο είδος της.

91. Ο κρατήρας αναφέρεται επίσης στον στίχο 159, πράγμα που αποδεικνύει τη σπουδαιότητά του.

92. Δεν πίνει κρασί, είναι *νηφον* (νηφάλιος), όπως είναι φυσικό για τον ακόλουθο θεοτήτων, οι όποιες δέχονται προσφορές χωρίς κρασί (*νηφάλια*) και είναι έπομένως *άοινοι* (στ. 100) για το νόημα του στίχου 100. πρβ. A. Henrichs, «The 'Sobriety' of Oedipus; Sophocles O. C. Misunderstood», *HSPH*, 87, 1983, σελ. 87-100.

93. Έδώ γίνεται, καθαρά, ένα λογοπαίγνιο με το όνομα του Οιδίποδα, στην αιτιατική, και τη φράση *έξ όδοῦ πόδα* (στ. 113): «τά πόδια έξω από τον δρόμο».

γημένος από την Ἀντιγόνη· χάρη στη μετακίνηση αυτή του Οιδίποδα, ο διάλογος μπορεί να αρχίσει ανάμεσα σε αυτόν και στον χορό, χωρίς κίνδυνο για τον Οιδίποδα και χωρίς να παραβιασθεί ο ιερός χώρος. Ὁ Τυφλός πλησιάζει τους δημότες του Κολωνού, έως του φτάσει «σ' ἕνα πέτρινο βῆμα» (*ἀντιπέτρον βήματος*, στ. 192-193)⁹⁴. Ἐκεῖ, κανείς δέν μπορεί νά τόν συλλάβει: «κανείς, γέροντα, δίχως ἐσύ νά τό θές, / ἀπ' αὐτή δέ σέ βγάξει τή θέση», *ἐκ τῶνδ' ἐδρώνων γέρον, ἄκοντά τις ἄξει* (στ. 176-177). Ἐκεῖ, μπορεί καί νά μιλά, καί ν' ἀκούει (*τό μὲν εἴπομεν, τό δ' ἀκούσαμεν*, στ. 190). Ὅλο τό ἐπεισόδιο ἔχει ἐπικεντρωθεῖ στη δυνατότητα, ἢ στη μὴ δυνατότητα, τοῦ λόγου ἀνάμεσα στόν Οιδίποδα καί τοὺς γέροντες τοῦ Κολωνοῦ (στ. 167-169):

Ἄβάτων ἀποβάς,
ἵνα πᾶσι νόμος
φῶνει.

(Βγές πρῶτ' ἀπ' τόν ἄβατο τόπο, καί μιλά ἀπό ἐκεῖ πού ἐπιτρέπεται σέ ὅλους [νά μιλοῦν]). Ὁ Οιδίπους βρίσκεται λοιπόν σ' ἕνα βῆμα, πού φέρει τό ἴδιο ὄνομα μέ τό Βῆμα τῆς Πνύκας, ἀπ' ὅπου μπορεί νὰ ἀπευθυνθεῖ στήν ἀγορά τοῦ Κολωνοῦ, καί ὅπου προστατεύεται ἀπό τίς Εὐμενίδες, μιά καί κανείς δέν μπορεί νά τόν ἀγγίξει· βρίσκεται, δηλαδή — γιά μιά ἀκόμη φορά — στά ὄρια ἀκριβῶς τοῦ ἱεροῦ καί τοῦ μὴ θρησκευτικοῦ⁹⁵.

94. Ἡ ἐκφραση αὐτή παραμένει μυστηριώδης. Στά σχόλια τοῦ στίχου 192, βρίσκει κανείς μιά σειρά ἀπό ἐρμηνεῖες: παραδείγματος χάριν, αὐτό τό βῆμα, τό σκαλοπάτι, συγκρίνεται μέ τό «χάλκινο κατώφλι» τοῦ στίχου 57. Ἄλλη ἐρμηνεία: πρόκειται γιά χαλκό, καί ὄχι γιά πέτρα. Δύο ἄλλες ἐξηγήσεις βρίσκονται σίγουρα στη σωστή κατεύθυνση: πρόκειται γιά κάτι «σάν βράχο» ἄρα, κάτι πού σχετίζεται μέ τό σκηνικό· ἢ πρόκειται γιά τό «ὄριον» τῆς ἀπρόσβατης ζώνης». Ἄντιπέτρον εἶναι ἡ γραφή τῶν χειρογράφων. Ὁ Musgrave πρότεινε νά διορθωθεῖ σέ *αὐτοπέτρον*, δηλαδή, ὑποθέτω, σέ καθαυτό πέτρα, διορθωση πού τήν υιοθέτησε ὁ Dawe, καί τήν ἐπισημαίνει, μέ δισταγμό, καί ὁ Segal, σελ. 372. Ἡ διορθωση αὐτή μοῦ φαίνεται ὅτι δέν μπορεί νά γίνει δεκτή. Νομίζω ὅτι ἡ ἀπελέκτηη πέτρα, ὅπου κάθισε ὁ Οιδίπους, εἶναι τό ἀντίθετο ἑνός λαξευμένου βήματος.

95. Πρβ. D. Seale, *Vision and Stagecraft in Sophocles*, Λονδίνο καί Καμπέρι, 1982, σελ. 122: «Edipus is now in a position to come to the necessary under-

Προσπάθησα νά πῶ ὅτι ἕνας ἀνάλογος διμερισμός χαρακτηρίζει τόν τόπο ὅπου πεθαίνει ὁ Οιδίπους, ἔστω καί ἂν δέν εἶναι εὐκόλο νά ἐρμηνευθοῦν ὅλες οἱ λεπτομέρειες⁹⁶. Ὅπως λέει ἡ Ἰσμήνη, πρόκειται γιά ἕναν τόπο «πού βρίσκεται μακριά ἀπ' ὄλα», *δίχα τε παντός* (στ. 1732), ἀλλά πού ἀναπαράγει, ἐν μέρει, τουλάχιστον, τή χωρική διάταξη τοῦ ἄλλους καί τῶν ὀρίων τοῦ ἄλλους. Σ' ἕναν λόφο τῆς Δήμητρας (στ. 1600), τρέχει τό δλοκάθαρο νερό, ἀπαραίτητο γιά τοὺς καθαρούς καί τίς χοές τοῦ Οιδίποδα (στ. 1599). Ὁ τόπος, ὅπου ἐξαφανίζεται ὁ ἥρωας, ὀρίζεται μέ βάση τέσσερα σημεῖα πού εἶναι: «ἕνα κοίλωμα σάν κρατήρας», ὅπου *κεῖται* τό κείμενο τῶν ὄρκων τοῦ Θησέα καί τοῦ Πειρίθου· ὁ βράχος τοῦ Θορικοῦ· ἕνας πέτρινος τάφος· μιά κούφια ἀγριαχλαδιά. Ἐδῶ, τό κατασκευασμένο (ἢ ἐπιγραφῆ, ὁ τάφος) ἀντιτάσσεται στό φυσικό (ὁ βράχος, ἡ ἀχλαδιά), καί ἡ ζωή (ἡ ἀχλαδιά, ὁ βράχος τοῦ Θορικοῦ) ἀντιτάσσεται στόν θάνατο (ὁ τάφος, ἡ κατάβαση στόν Ἄδη). Ὁ Οιδίπους παίξει λοιπόν τήν τελευταία πράξη σέ αὐτό τό «ἐνδιάμεσο».

Ἄναφέρομαι ἤδη στό λεξιλόγιο τοῦ θεάτρου. Εἶναι πράγματι φανερό ὅτι ὁ διμερισμός αὐτός ἐκφράζεται στίς ἐνδείξεις πού δίνει ὁ Σοφοκλῆς, γιά τήν παράσταση τοῦ ἔργου του, παίζοντας μέ τίς λέξεις τοῦ σκηνικοῦ χώρου καί τοῦ χώρου πού παριστάνεται. Δέν σκοπεύω νά ἐπαναφέρω τή διαμάχη, πού ἄρχισε, ἐδῶ καί περισσότερο ἀπό ἕναν αἰῶνα, ἀνάμεσα στοὺς ὀπαδοὺς καί τοὺς ἀντιπάλους μῆς πλατφόρμας, ἢ ὅποια θά ὑψωνόταν πάνω ἀπό τήν *ὀρχήστρα*, χωρίζοντας τοὺς ἠθοποιούς ἀπό τόν χορό. Καί οὔτε κυρίως σκοπεύω νά ἀποφανθῶ γιά τό ἐνδεχόμενο ὕψος αὐτῆς τῆς πλατφόρμας⁹⁷. Νομί-

standing and accommodation with the people of Colonus. He is also literally on the threshold between sacred and common ground».

96. Βλ. τήν ἀπόπειρα τοῦ Ch. Segal ὁ.π., σελ. 369, πού εἶναι σίγουρα καί ἡ πιό ἐμπεριστατωμένη. Ὁ Segal, θυμίζει ὅτι, σύμφωνα μ' ἕνα σχόλιο στόν Λυκόφρονα (σελ. 766), καί ἕνα ἄλλο στόν Πίνδαρο (*Πυθιονικός*, IV, 246), ὁ βράχος τοῦ Θορικοῦ συνδεόταν μέ τή γέννηση — ἀπό τό σπέρμα τοῦ Ποσειδῶνα — τοῦ ἁλ-

97. Γιά τίς πρόσφατες συζητήσεις σχετικά μέ αὐτό τό θέμα, βλ. τό βιβλίο τοῦ Ν. Χουρμουζιάδη, *Production and Imagination in Euripides. Form and Function of the Scenic Space*, Greek Soc. for Hum. Stud., Ἀθήνα, 1965, σελ. 58-74, καί Ο. Taplin, ὁ.π., (σημ. 12), σελ. 441-442. Τό βιβλίο τοῦ D. Seale (παραπάνω, σελ. 95)

ζω ότι τό κείμενο τοῦ Σοφοκλή δείχνει, κατ' ἀρχήν, ὅτι ὑπάρχει μιὰ τέτοια πλατφόρμα. Θά ἔλεγα, καλύτερα ἀκόμη, ὅτι ὁ *Οἰδίπους ἐπί Κολωνῶ* καί ἡ τραγωδία *Φοίνισσαι* τοῦ Εὐριπίδη⁹⁸ μᾶς δίνουν, πιθανόν, τό πιό ἐμφανές παράδειγμα διαχωρισμοῦ ἀνάμεσα στούς ἠθοποιούς καί τόν χορό⁹⁹. Ὅπως ἔλεγε ὁ P. Arnott: «Στήν ἰδέα αὐτοῦ τοῦ διαχωρισμοῦ βασίζεται ἀκριβῶς καί ἡ πρώτη σκηνή τοῦ ἔργου»¹⁰⁰. Εἶναι σαφές ὅτι ἡ *σκηνή* ὅπου ἐξαφανίζεται ἡ Ἰσμήνη ἀναπαριστᾷ τό ἄλλος, ἀλλά ὄλο τό παίξιμο τοῦ Οἰδίποδα, πού, ὀδηγημένος ἀπό τήν Ἄντιγόνη, πάει ἀπό τήν ἀπελέκητη πέτρα στό *βῆμα*, ὅπου τελικά καί θά καθήσει, προϋποθέτει ὅτι ὁ Οἰδίπους ἀπομακρύνεται ἀπό τή σκηνή, καί σκύβει¹⁰¹ γιά νά καθίσει πάνω σ' ἕνα *βῆμα*, σ' ἕνα σκαλοπάτι τῆς σκάλας πού συνδέει τό *λογεῖον* μέ τήν *ὄρχηστρα*. *Βῆμα* λαξευμένο σ' ἕναν βράχο, ρητορικό ἴσως βῆμα, καί κοινό σκαλοπάτι μιᾶς σκάλας, ἤ, ἀκόμη πιό ἀπλά, μιᾶς κρεμαστής σκάλας: νά ἕνα καλό παράδειγμα γιά τό πῶς παίζει ὁ Σοφοκλής μέ τόν μῦθο καί τό θέατρο...

Ἄν ὁ *Οἰδίπους ἐπί Κολωνῶ* εἶναι μιὰ τραγωδία τοῦ «περάσματος». Ἔχοντας «περάσει» τά σύνορα, ὁ Οἰδίπους ἐγκαθίσταται σ' ἕνα σύνορο καί, κατόπιν, ἀφοῦ κηρυχθεῖ ἄθως ἀπό τήν ἀγνή Πειθῶ πού τόν ἐμψυχώνει, «περνάει» ἀπό τήν πόλη τῶν Ἀθηνῶν σ' ἕναν ἄλλον κόσμο. Προσπάθησα ἐδῶ νά δείξω ὅτι, ἀκόμη καί στή σκηνοθετική λεπτομέρεια, ἡ τραγωδία προβληματίζοταν σχετικά μέ τά ὄρια, τά σύνορα πού χωρίζουν τοὺς ἀνθρώπους, ἀλλά καί μέ τά σύνορα πού τοὺς ἐπιτρέπουν ἐπίσης νά συνυπάρχουν.

δέν ἀσχολεῖται, στήν οὐσία, μέ τό ζήτημα, σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τόν Σοφοκλή.

98. Πρβ. J. Jouanna, «Texte et espace théâtral dans les *Phéniennes* d' Euripide», *Ktema*, I, 1976, σελ. 81-97.

99. Ὁ O. Taplin, πού διατάζει κάπως σέ σχέση μέ αὐτό τό θέμα, ἀλλά δέν ἀποκλείει μιὰ πλατφόρμα μετρίου ὕψους, λέει ὅτι οἱ στίχοι 192 κ.έ. τοῦ *Οἰδίποδος ἐπί Κολωνῶ*, ἀποτελοῦν «perhaps the strongest evidence in tragedy» γιά τήν ὑπαρξη αὐτῆς τῆς πλατφόρμας (δ.π., σελ. 441).

100. P. Arnott, *Greek Scenic Conventions in the Fifth Century B.C.*, Ὁξφόρδη, 1962, σελ. 35.

101. Πρβ., στόν στίχο 196: *ὀκλάσας*.

Ο ΟΙΔΙΠΟΥΣ ΣΤΗ ΒΙΤΣΕΝΤΖΑ ΚΑΙ ΣΤΟ ΠΑΡΙΣΙ ΔΥΟ ΣΤΙΓΜΕΣ ΜΙΑΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ*

Ἀπό τήν ἀτέρμονη ἱστορία τοῦ Οἰδίποδα – ἀναφέρομαι στόν *Οἰδίποδα* τοῦ Σοφοκλή, πού τελικά ξέφυγε τόσο πολύ ἀπό τόν δημιουργό του – προτίμησα νά τονίσω ἰδιαίτερα δύο στιγμές¹. Δύο στιγμές: Γιά τήν ἀκρίβεια, ἡ λέξη «στιγμή» ἰσχύει κυρίως γιά τό πρῶτο θέμα τῆς μελέτης μου: τήν παράσταση μέ τήν ὁποία ἐγκαινιάσθηκε, τήν Κυριακή 3 Μαρτίου τοῦ 1585, τό «Ὀλυμπιακό Θέατρο» τῆς Βιτσέντζας. Τήν ἡμέρα αὐτή ἀνεβάστηκε, σέ μετάφραση τοῦ Orsatto Giustiniani ὁ *Οἰδίπους Τύραννος* τοῦ Σοφοκλή. Τό ἴδιο τό θέατρο εἶχε ἀνεγερθεῖ ἀπό τήν Ὀλυμπιακή Ἀκαδημία τῆς Βιτσέντζας, σύμφωνα μέ τά ἀρχιτεκτονικά σχέδια τοῦ Andrea Palladio, μέλους τῆς Ἀκαδημίας. Ἀντίθετα, ἡ δεύτερη *στιγμή* διαρκεῖ σχεδόν ἕναν αἰῶνα καί ἴσως περισσότερο. Μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι ἀρχίζει μέ τήν πρώτη γαλλική μετάφραση τῆς τραγωδίας τοῦ Σοφοκλή ἀπό τόν André

* Ἡ μελέτη αὐτή δημοσιεύθηκε στό *Quaderni di Storia*, 14. Ἰουλ.-Δεκ. 1981, σελ. 3-29.

1. Τό δοκίμιο αὐτό, ἐκτός ἀπό ἐλάχιστες τροποποιήσεις, τό παρουσίασα στή Μπολόνια, στό Palazzo Montanari, στίς 17 Μαΐου 1980, κατά τή διάρκεια ἑνός συμποσίου γιά τόν *Οἰδίποδα Τύραννο*, πού ὀργάνωσε ἡ ATER (Associazione teatrale d'Emilie-Romagne) τῆς Μοντένα. Εὐχαριστῶ θερμά τοὺς ὀργανωτές γιά τήν πρόσκλησή τους, καί ὅσους συμμετείχαν γιά τίς παρατηρήσεις τους. Εἶχα στή συνέχεια τήν εὐκαιρία νά ἐκθέσω τίς παρατηρήσεις αὐτές στή Νιμούρ, στό συνέδριο τῆς Ὁμοσπονδίας τῶν καθηγητῶν τῆς ἑλληνικῆς καί λατινικῆς γλώσσας, τόν Φεβρουάριο τοῦ 1981.